पालि-सुगंधावली

इयत्ता दहावी

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

(क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.

(ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.

(ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.

(घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.

(ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.

(च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.

(छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्‌दल दयाबुद्‌धी बाळगावी.

(ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.

(झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.

(ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.

(ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

पालि – सुगंधावली

पालि – संपूर्ण आणि संयुक्त अभ्यासक्रमासाठी

इयत्ता दहावी

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,
पुणे – ४११ ००४

प्रथमावृत्ती : २०१३
पुनर्मुद्रण – २०२१

प्रस्तुत पुस्तक महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाच्या धोरणानुसार पालि अभ्यास मंडळाच्या मार्गदर्शनाखाली संपादक मंडळाने तयार केलेले आहे.

पालि अभ्यास मंडळ सदस्य :
प्रा. डॉ. ज्योत्स्ना खरे (निमंत्रक)
प्रा. माधव मेश्राम (समन्वयक)
प्रा. रामकृष्ण तागडे (विषय तज्ञ)
प्रा. अशोक पैठणे (सदस्य)
प्रा. अरूणा पाटील (सदस्या)
डॉ. एल.जी. मेश्राम 'विमलकिर्ती' (सदस्य)
डॉ. सुभाष आठवले (सदस्य)

संपादक मंडळ सदस्य :
डॉ. विश्वनाथ चौरपगार
प्रा. मोहन वानखडे
श्री. पंजाब प्रधान
डॉ. मनिष आनंद

समन्वयक : प्रा. माधव मेश्राम

कार्यालयीन समन्वयक : श्री. गोवर्धन सोनवणे.

प्रकाशक : श्री. कृष्णकुमार पाटील
सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे–४११ ००४.

छपाई व वितरण : महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे–४११ ००४.

अक्षरजुळणी : ट्रेन्झ, मुंबई

निर्मिती :
श्री विवेक गोसावी, नियंत्रक
श्री सच्चिदानंद आफळे, मुख्य निर्मिती अधिकारी
श्री राजेंद्र चिंदरकर, निर्मिती अधिकारी
श्री राजेंद्र पांडलोसकर, सहाय्यक निर्मिती अधिकारी

मुखपृष्ठ व सजावट : श्री. घनश्याम देशमुख

कागद : ७० जी.एस.एम.क्रीम वोव्ह

मुद्रक :

मुद्रणादेश :

उद्देसिका

मयं, भारतस्स लोक, भारतस्स एको **बाहुभूमिकं**
सङ्गणिकावादी धम्मनिरपेक्ख लोकसाही गणरज्ज रचयतिस्स
च तस्स सब्बे नागरिकानं;
बाहुजञ्ञ, वित्तिय, च राजनेत्तिक ञाय;
वितक्क अभिवेत्ति, विस्सास, सद्धा
च उपासना एस्स विमुत्ति;
दज्जस च सन्धीस्स समानत्त;
एकंस पापेतु कत्वानं ददातिस्स च
तं सब्बेस्मिं पुग्गलस्स पतिट्ठा
च रट्ठस्स समग्गी च सामग्गीयं
एस्स आन दातु बन्धूता
पवड्ढितुं कितस्स सङ्कप्पपुब्बकं सम्मासङ्कप्प कत्वानं;
अम्हाकं संविधान सभास्मिं
अज्ज दिवांङ्क सव्वीसति कत्तिक, एकूनवीसति एकूनपञ्ञासति दिने
इत्थं अयं **संविधान अधिकत च अधिनियत**
कत्वान **सयं पत समप्पयाम.**

राष्ट्रगीत

जनगणमन–अधिनायक जय हे
भारत–भाग्यविधाता।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत–भाग्यविधाता।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे।।

पटिञ्ञा

भारतो मम देसो ।
सब्बे च भारतीया मम बान्धवा ।
अत्थि देसविसये मे पेमं ।
मम देसस्स या समिद्धता,
या च विविधताय मण्डिता परम्परा, तस्साहं मानि ।
एतं दायज्जं उपसम्पादेतुं अहं दळ्हपरक्कमो भविस्सामि ।
अहं मातापितुन्नं च आचरियानं च पाचरियानं च
वयो–अनुप्पत्तानं सक्करिस्सामि ।
सब्बे जने अहं सोरताय पटिपज्जिस्सामि ।
अहं देसविसये देसबान्धवविसये च दळ्हभत्तिं
पटिजानामि ।
यं तेसं कल्याणं तं एव होतु मे कल्याणं,
या तेसं समिद्धि सा मे समिद्धि
यं तेसं सुखं तं मे सुखं।

प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाने ''राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५'' व 'राज्य अभ्यासक्रम आराखडा – २०१०' यांच्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार इयत्ता १० वी/१२ वी पालि भाषेच्या पाठ्यपुस्तकाची पुनर्रचना व निर्मिती करण्यात आली आहे.

ह्या पाठ्यपुस्तकातील भाग–१ पालि–संपूर्ण साठी असून भाग–२ पालि–संयुक्तसाठी आहे.

पालि भाषेचे तात्त्विक, वाङमयीन, भाषिक वैशिष्ट्ये व महत्व विशद करणारे घटक या पाठ्य–पुस्तकात समाविष्ट केले आहेत, त्यासाठी पालि तिपिटक, अनुपिटक ग्रंथ, वंस साहित्य, जातककथा, अट्ठकथा साहित्य, सुभाषित, काव्य इत्यादिचा वापर करण्यांत आला आहे.

पुनर्रचित अभ्यासक्रमानुसार इयत्ता दहावी व बारावीचे पालि विषयाचे पाठ्यपुस्तक द्वितीय भाषा या स्तरावर वैकल्पिक भाषा म्हणुन तयार केले आहे. त्यानुसार विद्यार्थ्यांचा वयोगट, त्याची आकलन क्षमता लक्षात घेवुन गद्य व पद्य पाठाची निवड करण्यात आली आहे.

मा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशाप्रमाणे पर्यावरण या विषयाचा पाठ्यपुस्तकात १० टक्के समावेश करण्यात आला आहे. पाठ्यघटकाच्या संहितेत आवश्यक तेथे काही बदल केले आहेत. संहिता लिहितांना लेखनपध्दती व विद्यमान संकेताचा स्वीकार करून एकसुत्रता आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. पाठ निवडतांना काही चिरंतन मुल्ये आणि तत्वांचा विचार मनात ठेवलेला आहे.

पालि भाषा हे बौध्द तत्वज्ञान विशद करणारे प्रभावी व प्राचीन माध्यम आहे. सर्वप्रथम तथागत बुध्दाने सर्वसामान्य जनतेच्या भाषेचा धम्मप्रचार व प्रसारासाठी आग्रह व कटाक्ष पूर्ण वापर केला आहे. बुध्दाने भिक्खूसंघाला लोकभाषेतच आपले सर्व धम्मप्रसार, प्रचार व उपदेशाचे कार्य करण्याची संमती दिली होती. कालांतराने या भाषेला ''पालि'' या नावाने संबोधले गेले. पालि साहित्यांत समता, विचार–स्वातंत्र्य, बंधुता, परमसहिष्णुता, बुद्धिवाद, अहिंसा, लोकशाही, मानवता, नैतिकता आणि समाजवादाला पोषक विचार या विविध उदात्त तत्वमुल्यांचा समावेश होतो. वर्णभेद व जातिभेदाचे खंडण करणारे सुत्त सर्वत्र विखुरली आहेत.

तथागत बुध्दाने भिक्खूंना व्यक्तिगत संपत्ती ठेवण्याचा हक्क नाकारला, भिक्खूसंघाची संपूर्ण कार्यप्रणाली लोकशाही स्वरूपाची ठेवली. विभिन्न भाषा, प्रांत, विविध कुळातुन आलेले लोक भिक्खूसंघात एकदिलाने व प्रेमाने एकत्र राहत असत, हे दृश्य राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना मजबुत करणारे आहे.

बुध्दाने नेहमी स्त्री–पुरूष समतेचा पुरस्कार केला आहे, शिवाय त्यांनी स्त्रीयांचा ''मातुगाम''या शब्दाने गौरव केलेला आहे. 'थेरीगाथा' हा ग्रंथ भिक्खूणींच्या योग्यतेचा आरसा वाटतो.

कुठलीही समस्या अहिंसा व प्रेमाने सुटू शकते हा अतिप्राचीन धम्म असल्याची ग्वाही देवुन युद्ध भयाने ग्रस्त विश्वाला शांतीचा संदेश दिला. बुध्दाची अहिंसा शूराची वृत्ती आहे. भारतीय व परदेशातील कला व संस्कृतीवर पालि साहित्याचा कायम ठसा उमटलेला आहे. सर्वत्र चित्रकला, मुर्तिकला, वास्तुकला व शिल्पकलेवर पालि साहित्याच्या प्रभावाच्या खुणा स्पष्ट दिसतात. श्रीलंका, म्यामार, थायलंड, कंबोडिया, लाओस, मंगोलिया, व्हिएतनाम, चीन, जपान, कोरिया, नेपाळ, बांगलादेश, तिबेट इत्यादि अनेक देश या सत्याची ग्वाही देतात.

अजिंठा, वेरूळ, सांची, भरहूत, नागार्जुनकोंडा, अमरावती, सारनाथ, बुध्दगया ही भारतीय स्थाने या साहित्याच्या प्रभावाची व बौध्द कलेची स्मारकेच ठरली आहेत. तसेच विश्वातील कथा साहित्यावर पालि जातकांचा प्रभाव आढळून येतो, हे सर्व अभ्यासक मान्य करतात.

उपरोक्त, उदात्त तत्त्वगुणांचा समावेश पालि साहित्यांत होतो. संस्कारक्षम विद्यार्थ्यांच्या मनावर याचा पोषक परिणाम होवून उत्तम चरित्र घडण होण्यास याची मदत होवु शकेल. विद्यार्थ्यांना योग्य व दर्जेदार पुस्तके उपलब्ध व्हावीत म्हणुन मंडळाने हे पाठ्यपुस्तक तयार केले आहे. पालि भाषेच्या अध्ययनाची, गोडी व आवड वाढवायला याची मदत व्हावी अशी आशा आहे.

पालि मंडळाचे निमंत्रक आणि सभासद, संपादक समीक्षक व इतर सर्वांनी आपलेपणाच्या भावनेने परिश्रम घेवून हे पाठ्यपुस्तक तयार करण्याकरिता मंडळाला जे अमोल सहकार्य दिले त्याबद्दल हे मंडळ सर्वाचे कृतज्ञतापूर्वक आभारी आहे.

पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाचे संपादक यांनी दिलेल्या सहकार्याबद्दल व मंडळाचे निमंत्रक यांनी हे पुस्तक सुबक व आकर्षक स्वरूपात वेळेवर उपलब्ध करून दिल्याबद्दल यांना मनापासून धन्यवाद !

सही

(सर्जेराव जाधव)

अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च

माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

पुणे

दिनांक : १/२/२०१३

पालिभाषेचे महत्त्व

पालिभाषा ही भारतातील एक प्राचीन भाषा आहे. या भाषेमध्ये तथागत बुध्दाचे मूळ तत्वज्ञान संग्रहीत आहे. तथागत बुध्दाने आपला संपूर्ण धम्मोपदेश पालिभाषेमध्येच दिलेला होता. ही पालि भाषा तथागत बुध्दाच्या आधीपासून मगध देशामध्ये व मगध देशाला लागून असलेल्या अनेक जनपदांची लोकभाषा होती. परंतु या भाषेचे प्रमुख केंद्र 'मगध' देश असल्यामुळे या भाषेला 'मागधी' म्हटले जात होते. मागधी याचा अर्थ मगध देशामधील लोकांची भाषा होय. मगध देश म्हणजे आजच्या बिहार राज्यातील एक अतिशय महत्वाचा भूभाग होय. या मागधी प्रदेशाला, भूभागाला प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये अतिशय महत्वाचे स्थान होते व आज सुध्दा आहे, मगध प्रांत हा बुध्द धम्माच्या उदयाचा, बौद्ध संस्कृतीच्या उदयाचा, लोकशाहीवादी समाजव्यवस्थेच्या उदयाचा, लोकशाहीवादी जीवन मूल्यांच्या उदयाचा व संवर्धनाचा प्रदेश होता. या मगध प्रांतामध्ये तथागत बुध्दाने अनेकदा चारिका केलेली होती, वर्षावास केलेले होते, त्याचप्रमाणे तथागत बुध्दाने वैशालीच्या वज्जिंच्या लोकशाहीवादी जीवन प्रणालीचे अतिशय उदारपणाने समर्थन करून प्रशंसा केलेली होती. या संबंधीची संपूर्ण माहिती पालितिपिटकामध्ये उपलब्ध आहे.

पालितिपिटक म्हणजे तथागत बुध्दाच्या मूळ उपदेशाचा संग्रह असून तो पालिमध्ये आहे. पालितिपिटकाला बुध्दवचन असेही संबोधले जाते. पालिभाषेचे मूळ नाव 'मागधी' असून नंतर 'पालि' अट्ठकथाकारांनी या मागधी भाषेला 'पालि' या नावाने संबोधलेले आहे. 'पालि' याचा अर्थ असाही केला जातो की 'पालेन्ती ति इति पालि' म्हणजेच जी सर्व सामान्य लोकांचे पालन करते, संरक्षण करते ती भाषा म्हणजेच पालि होय. 'पालि' शब्दाची निर्मिती कशी झाली या बद्दल वेगवेगळ्या विद्वानांच्या, भाषाशास्त्रज्ञांच्या, पालिभाषेच्या अभ्यासकांच्या वेगवेगळ्या मान्यता आहेत. काहींच्या मते 'पल्लि' शब्दापासून 'पालि' शब्दाची निर्मिती झाली अशी मान्यता आहे. 'पल्लि' म्हणजे गाव. अर्थात गावच्या लोकांची भाषा म्हणजेच पालि होय. काही विद्वानाच्या मते 'पंक्ति' या शब्दापासून 'पालि' शब्दाची निर्मिती झाली, असेही मानले जाते.

'पंक्ति' म्हणजे ओळ, पंगत असा होतो. म्हणजेच पालि भाषा एखाद्या पंक्ति, ओळीप्रमाणे सुव्यवस्थित, सूत्रबद्ध, सरळ व सोपी आहे. त्याचप्रमाणे पालिमधील बुध्दवचन अतिशय सूत्रबद्ध, सरळ, सोपे व व्यवस्थित आहेत म्हणूनच या गुणवैशिष्ट्यामुळे मागधी भाषेला पालि अट्ठकथाकारांनी 'पालि' या नावाने संबोधलेले आहे. अशा प्रकारे पालि भाषेमधील भाषिक गुणवैशिष्ट्यामुळे व बुद्धवचनांच्या सुसुत्रबद्धतेमुळेच मागधी भाषेला पालि या नावाने संबोधले गेलेले आहे. या पालि भाषेमध्ये विशाल असे साहित्य आहे. तिपिटक साहित्य आहे, अनुपिटक साहित्य आहे, अट्ठकथा साहित्य आहे, वंससाहित्य आहे. त्याचप्रमाणे या पालि साहित्यामध्ये साहित्याचे (वाङ्मयाचे) जवळ-जवळ सर्वच प्रकार आढळून येतात. यात पालिगद्य साहित्य आहे, पालिकाव्य (पद्य) साहित्य आहे, कथा साहित्य आहे. त्यात लघुकथा, दीर्घकथा साहित्य आहे, संवाद साहित्य आहे, वृत्तान्त पध्दतीचे साहित्य आहे, उदान आहे, इतिवुत्तक साहित्य आहे, इत्यादी साहित्याचे अनेक प्रकार आहेत. तथागत बुद्धाने आपली शिकवण लोक भाषेत सांगून पालिभाषेला एक विश्वभाषा म्हणून दर्जा प्राप्त करून दिला. कारण पालि भाषा ही मूळची प्राचीन भारतीय भाषा आहे. पालि भाषा तथागताच्या पूर्वी दैनंदिन जीवनात बोलली जाणारी लोकभाषा होती. तत्त्कालीन लोकांच्या दैनंदिन व्यवहारिक भाषेत त्यांनी धम्माची शिकवण दिली. त्यामुळे लोकांना त्याचे अधिक चांगले आकलन झाले. सम्राट अशोकाच्या काळात (इ.स.पुर्व २७०-२३३) काबुल, गांधार, कंदहार, अफगाणिस्थान, बलुचिस्थान, मकरान इत्यादी भूप्रदेशातील सर्व नागरिक बौद्ध अनुयायी होते.

पालिभाषा ही प्राचीन भारतीय भाषा असली तरीही या भाषेमध्ये सिंहल, म्याँमार, थाईलंड इत्यादी देशामध्ये पालि ग्रंथ रचना करण्यात आलेली आहे व आज सुध्दा भारताच्या दक्षिण-पूर्व देशात पालि भाषेमध्ये साहित्य निर्मिती, ग्रंथरचना केली जात आहे. पालि भाषेमध्ये काव्य रचना केली जात आहे. त्याचप्रमाणे तात्त्विक व वैचारिक ग्रंथांचे लेखन पालिमध्ये केले जाते आहे. या दृष्टीने धम्मानंद कोसम्बी, डॉ. भरतसिंह उपाध्याय, भिक्खू जगदीस कस्सप यांचे कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. सिंहलमध्ये व म्याँमारमध्ये पालिग्रंथ लेखन करण्याची आजही फार मोठी परंपरा आहे. आज भारतामध्ये फार मोठ्याप्रमाणात वेगवेगळ्या स्तरावर पालिभाषेचे अध्यापन व अध्ययन कार्य होत आहे.

पालिभाषेचा प्रभाव भारताच्या मध्यकाळातील अपभ्रंश इत्यादी भाषावर आढळून येतो. त्याचप्रमाणे आधुनिक भारतातील जवळ-जवळ सर्वच लोकभाषांवर पालिभाषेचा प्रभाव आढळून येतो. आधुनिक भारतातील अनेक लोकभाषामध्ये अर्थात मराठी, हिंदी, पंजाबी, बंगाली, गुजराथी, भोजपुरी, मैथिली, अवधी, कोरकू इत्यादींवर पालि भाषेचा प्रभाव व त्यांचा पालिशी संबंध आढळून येतो. दक्षिणभारतातील अनेक लोकभाषावर, सर्वसामान्य लोकांच्या भाषा व बोलीवर पालिभाषेचा प्रभाव आढळून येतो. भारतातील सर्वसामान्य लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील बोली-भाषेशी पालिभाषा ही अधिक जवळीक ठेवणारी भाषा आहे. सिंहली भाषा, म्याँमार, थाईलंडमधील इतर भाषा व बोली मध्ये सुध्दा पालिभाषेचा प्रभाव निश्चितपणे आढळून येतो. कारण ज्या ज्या देशामध्ये बुध्दाचा धम्म गेलेला आहे, तेथे तेथे पालिभाषासुद्धा गेलेली आहे. पालिभाषेने जगातील लोकभाषांचे महत्त्व स्थापित केलेले आहे.

पालि भाषा शिकण्याच्या दृष्टीने व समजण्याच्या दृष्टीने अतिशय सोपी आहे.कारण या भाषेमध्ये अक्षरांची (वर्ण) संख्या एकेचाळीस आहे. त्यात तेहतीस व्यंजन व आठ स्वर आहेत. त्याचप्रमाणे पालिमध्ये एकवचन व बहुवचन आहे. त्यामुळेच ही भाषा व्याकरणदृष्ट्या शिकण्याकरीता सोपी आहे. या भाषेमध्ये व्याकरण सूत्रांची संख्या सुद्धा सातशे/आठशे पेक्षा जास्त नाही. म्हणूनच आधुनिक भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने सुध्दा या भाषेला फार महत्व आहे. पालिभाषेचे व्याकरण पालिमध्येच आहे व पालि साहित्याचे अलंकारशास्त्रसुद्धा पालिमध्येच आहे. सर्वसाधारण पालिव्याकरणाच्या अभ्यासाने सुध्दा पालिभाषेला समजून घेता येते व पालि साहित्याचे अध्ययन करता येते. पालिभाषेची स्वतंत्र व्याकरण परंपरा आहे. अशा अनेक दृष्टिने प्राचीन काळापासून तर आधुनिक काळापर्यंत व संपूर्ण बौध्दसंस्कृती, बौध्दतत्वज्ञान, बौध्द इतिहास, बौध्द जीवनमूल्ये समजून घेण्याच्या दृष्टीने, जाणून घेण्याच्या दृष्टिने पालिभाषेला फार महत्त्व आहे. प्राचीन भारताचा इतिहास, राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, भूगोल, ज्ञान-विज्ञान, सांस्कृतिक देवान-घेवान इत्यादींना समजून घेण्याकरीता सुध्दा पालिभाषेच्या अध्ययनाचे महत्त्व आहे. सम्राट अशोकाच्या शिलालेखांचे महत्व व स्वरूप समजून घेण्याकरीता पालिभाषेचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. अशा अनेक दृष्टिने पालि भाषेच्या अध्ययनाचे महत्त्व लक्षात घेता महाराष्ट्र शासनाने आपल्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक अभ्यासक्रमामध्ये पालिभाषेच्या अध्ययनाला समाविष्ट केले ही बाब अतिशय महत्त्वाची आहे.

पालिभाषेची जन्मभूमि असलेल्या मध्यकालीन भारतामध्ये पालिभाषेचे अध्ययन, अध्यापन, विलुप्त झालेले होते. परंतु आधुनिक भारतामध्ये बौध्द धम्माच्या पुनर्स्थापनेबरोबरच पालिभाषेच्या अध्ययन-अध्यापनाला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. या घटनेला वर्ष २०१२ मध्ये शंभर वर्ष पूर्ण होत आहे. म्हणजेच हे वर्ष आधुनिक भारतामध्ये महाराष्ट्रात पालि भाषेच्या अध्यपनाचे शताद्बी वर्ष आहे, ही बाब विशेष उल्लेखनीय आहे. असे म्हणता येईल.

पालि भाषा ही प्राचीन भारतीय भाषा असून ती एक अभिजात भाषा आहे. कारण या भाषेमध्ये अतिशय महत्त्वाचे साहित्य आहे. त्यामुळे या भाषेच्या अध्ययन व अध्यापकाला महत्त्व तर आहेच, शिवाय नौकरी व व्यक्तिगत प्रतिभा वाढविण्याच्या दृष्टिनेही या भाषेच्या अध्ययनाला महत्त्व आहे. आज जगामध्ये सर्वत्र या भाषेचे वेगवेगळ्या दृष्टिने अध्ययन होत असल्यामुळे या भाषेच्या अध्ययनाने बऱ्याच प्रमाणात नोकऱ्यांची संधी सुध्दा निर्माण झालेली आहे. तसेच मानवी बंधनाना झुगारून समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय ही मुल्ये जोपासण्याचे महान कार्य पालि भाषेने केले आहे. यामुळे पालिभाषेचा अभ्यास करण्याऱ्या वाचकाला त्याच्या कल्याणाची व जीवन जगण्याची उत्तम संहिता बनते. पालि भाषेच्या अध्यायनामुळे ''बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय'' ही राष्ट्रभावना वृद्धींगत होते. मानव सर्व प्रकारच्या बंधनापासून मुक्त होतो. तो विकार मुक्त होतो. हेच या पालि साहित्याचे वैशिष्ट्य आहे म्हणून आजच्या विज्ञान युगात, सर्व क्षेत्रात या साहित्याचे अध्ययन-अध्यापन होणे अगत्याचे आहे.

ब)
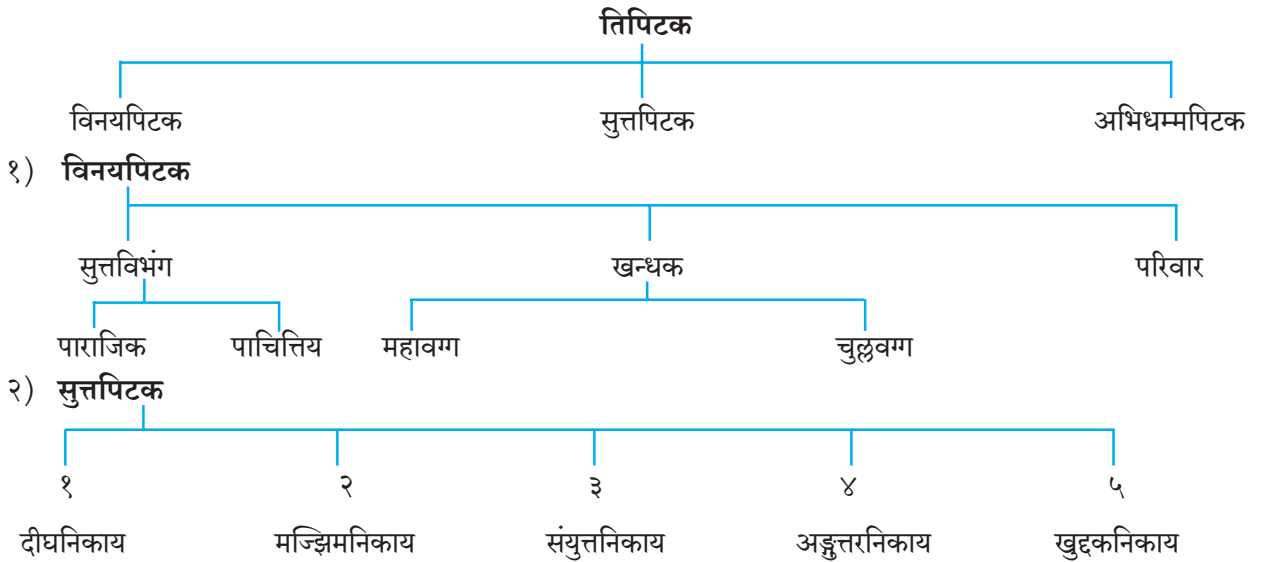
खुद्दकनिकायाचे भाग

१) खुद्दकपाठ, २) धम्मपद, ३) उदान, ४) इतिवुत्तक, ५) सुत्तनिपात, ६) विमानवत्थु, ७) पेतवत्थु, ८) थेरगाथा, ९) थेरीगाथा, १०) जातक, ११) निद्देस, १२) पटिसम्भिदामग्ग, १३) अपदान, १४) बुध्दवंस, १५) चरियापिटक

३) **अभिधम्मपिटक**

पाठानुक्कमो

गज्जो विभागो

भाग-१ (पालि-संपूर्ण)

पज्जो विभागो

थुलवाचनं

परिशिष्ट /परिसिट्ठ

इयत्ता – दहावी

विषय – पालि (संयुक्त)

पाठानुक्कमो

गज्जपाठो

भाग – २ (पालि – संयुक्त)

पज्जपाठो

परिसिट्ठ

१ दस उपासकगुणा

(प्रस्तुत पाठ पालि अनुपिटक साहित्यातील 'मिलिन्द पञ्हो' या ग्रंथामधून घेतला असून यामध्ये उपासकांच्या (विद्यार्थ्यांच्या) अंगी कोणते गुण असावेत हे सांगितले आहे.)
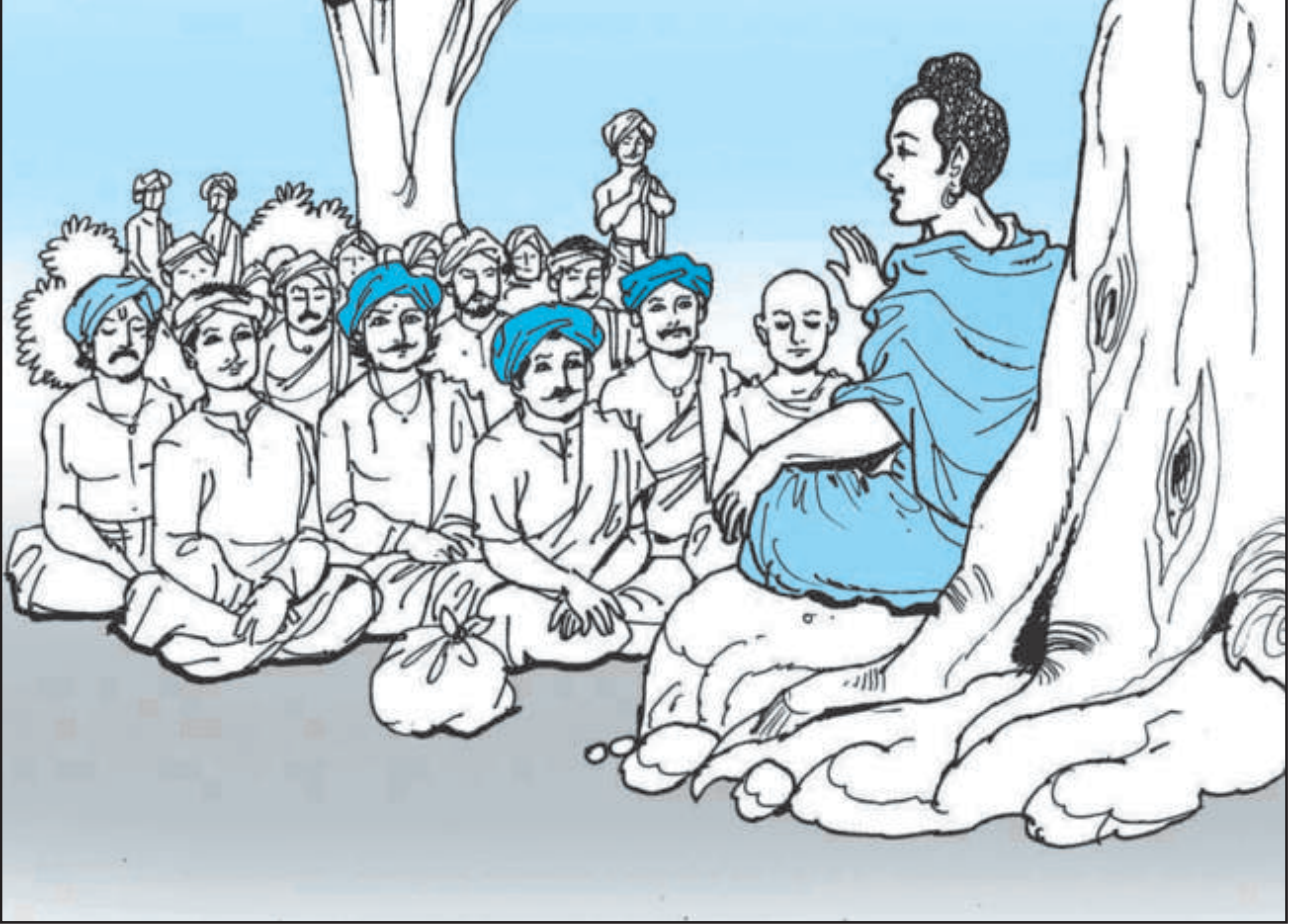
''दस इमे, महाराजं, उपासकस्स उपासकगुणा। कतमे दस? इध, महाराज, उपासको सङ्घेन समानसुखदुक्खो होति, धम्माधिपतेय्यो होति, यथाबलं संविभागरतो होति, जिनसासनं परिहानि दिस्वा अभिवड्ढिया वायमति सम्मादिट्ठिको होति, अपगतको तूहलमङ्गलिको जीवितहेतु पि न अञ्ञ सत्थारं उद्दिसति, कायिकं वाचसिकं चस्स रक्खितं होति, समग्गारामो होति समग्गरतो, अनुसूयको होति न च कुहनवसेन सासने चरति। बुद्ध सरणं गतो होति, धम्मं सरणं गतो होति, सङ्घं सरणं गतो होति। इमे खो, महाराज, दस उपासकस्स उपासकगुणा।''

(मिलिन्द पञ्हो – मेण्डकपञ्हो)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

उपासकस्स – उपासकाचे.

गुणा (पु.) – सद्गुण.

यथाबलं (क्रि.वि.) – शक्तिनुसार.

संविभागर (पु.) – उदार, दानी.

दिस्वा (पूर्व. क्रि.) – पाहुन.

अभिवड्ढिया – वाढ होणे, वृद्धी होणे.

सम्मादिट्ठिको – सम्यक दृष्टी असणारा.

कायिक – शारीरीक.

चरति (क्रि.) – हिंडणे, फिरणे.

स्वाध्याय

प्रश्न १ : उपासकांच्या अंगी कोणते गुण असावेत?

प्रश्न २ : उपासक कोणाला म्हणावे?

प्रश्न ३ : तीन शरण कोणते?

❑❑❑

२

दन्तकट्ठं

('दन्तकट्ठं' हा पाठ विनयपिटकातील चूळ्ळवग्गपालिमधील खुद्दकवत्थुक्खन्धकं यामधून घेतलेला आहे. यामध्ये आरोग्याबाबत दक्ष राहण्याचा उपदेश तथागत बुद्ध आपल्या भिक्खूसंघाला देतात. दात स्वच्छ न करण्याचे पाच दोष आणि दात स्वच्छ करण्याचे पाच गुण कोणते असतात हे तथागतांनी आपल्या भिक्खू संघाला सांगितले आहेत.)

तेन खो पन समयेन भिक्खू दन्तकट्ठं न खादन्ति। मुखं दुग्गन्धं होति। भगवतो एतमत्थं आरोचेसुं।

पञ्चिमे, भिक्खवे, आदीनवा दन्तकट्ठस्स अखादने – १.अचक्खुस्सं, २. मुखं दुग्गन्धं होति, ३. रसहरणियो न विसुज्झन्ति, ४. पित्तं सेम्हं भत्तं परियोनन्धति, ५. भत्तमस्स नच्छादेति – इमे खो, भिक्खवे, पञ्च आदीनवा दन्तकट्ठस्स अस्वादने।

''पञ्चिमे, भिक्खवे, अनिसंसा दन्तकट्ठस्स खादने – १. चक्खुस्सं, २. मुखं न दुग्गन्धं होति, ३. रसहरणियो विसुज्झन्ति, ४. पित्तं सेम्हं भत्तं न परियोनन्धति, ५. भत्तमस्स छादेति – इमे खो, भिक्खवे, पञ्च अनिसंसा दन्तकट्ठस्स खादने। अनुजानामि, भिक्खवे, दन्तकट्ठं''ति।

(विनयपिटके – 'चुल्लवग्ग')

शब्दार्थ / सद्दत्थ

दन्तकट्ठं न खादन्ति – दात स्वच्छ करीत नव्हते.
मुखं दुग्गन्धं होति – तोंडाची दुर्गंधी येत होती.
एतमत्थं – ही गोष्ट.
आरोचेसुं – सांगितल्या गेली.
आदीनवा – दोष.
अचक्खुस्सं – पहायला सुंदर दिसत नाहीत.

रसहरणियो न विसुज्झन्ति – नस–नाडी स्वच्छ राहात नाहीत.
पित्तंसेम्हं – पित्त, कफ.
भत्तं – जेवण.
परियोनन्धति – (कण) चिटकणे.
नच्छादेति – रूचकर लागत नाही.
पञ्च – पाच.

अभ्यास

अ. खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. 'दन्तकट्ठं' या पाठात कशासंबंधी उपदेश दिलेला आहे?
२. 'दन्तकट्ठं' पाठातील उपदेश कुणी व कुणास दिलेला आहे?
३. दात स्वच्छ न करण्याचे पाच दोष कोणते?
४. दात स्वच्छ करण्याचे पाच गुण कोणते?

ब. खालील पालि प्रश्नांची पालिमध्ये उत्तरे लिहा.

१. 'दन्तकट्ठं' पञ्चगुणनि किं?
२. 'दन्तकट्ठं' न खादन्ति, किं आदीनवा अहोसि?
३. 'दन्तकट्ठं' इदं पकरणस्मिं अस्स उपदेसो अत्थि?

३

तनया सुखं ददाति

''तनयं तनया सु, सुखं ददाति द्विसु गेहन्ति''
(मुलापेक्षा मुलगी बरी, सुख देते दोन्ही घरी)

(इ.स. पूर्व ५०० मध्ये जेव्हा तथागत हे श्रावस्ती मधील मिगारमातेच्या पुर्वाराम विहारात विहार करीत होते. तेव्हा कोसलराज प्रसेनजित यांच्या मल्लिकादेवी (राणी)ला मुलगी झाली असे कळल्यानंतर, राजा प्रसेनजितला खिन्न वाटले. त्यावेळी तथागताने राजा प्रसेनजित यांना उपदेश केला. ते म्हणाले. ''मुलापेक्षा मुलगी बरी, सुख देते दोन्ही घरी.''

या पाठ्य घटकातुन आधुनिक काळात होणाऱ्या स्त्री भ्रूण हत्या विषयक ज्वलंत प्रश्नाचे सामाजिक दृष्टिकोणातून उद्‌बोधक उपदेश तथागताने केलेले आहे.)

''सावत्थि निदानं। अथ खो रञ्ञा पसेनदि कोसलो येन तथागतो तेनुपसङ्कमि; उपसङ्कमित्वा तथागतो अभिवादेत्वा एकमन्तं निसीदि। अथ खो अञ्ञतरो पुरिसो येन रञ्ञा पसेनदि कोसलो तेनुपसङ्कमि; उपसङ्कमित्वा रञ्ञो पसेनदिस्स कोसलस्स उपकण्णके आरोचेसि-''मल्लिकादेवी, धीतरं विजाता'' ति। एवं वुत्ते, रञ्ञा पसेनदि कोसलो अनत्तमनो अहोसि।

अथ खो तथागतो राजानं पसेनदि कोसलं अनत्तमनतं विदित्वा तायं वेलायं इमा गाथायो अभासि-

''इत्थि पि हि एकच्चिया, सेय्या पोस जनाधिपं।
मेधाविनी सीलवती, सस्सुदेवा पतिब्बता।।
तस्सा यो जायति पोसो, सुरो होति दिसम्पति।
तादिसा सुभगिया पुत्तो, रज्जं पि अनुसासती'' ति।।

(**संदर्भ - मल्लिकासुत्तं - 'संयुत्तनिकाय'पालि भाग - १, पान ८५**)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

निदान - निदान, भूमिका.
अञ्ञतरो - अन्य.
धीतरं - मुलगी.
तायं - रक्षण, सांभाळ करणे.
इत्थी - स्त्री.
पोस(वि)- सांभाळणारा.
रञ्ञा - राजा.
उपकण्णक - गुप्तपणे ऐकणारा.
विजाता - आई, जननी.
वेलायं - वेळी, समयी.
एकच्चिया - एकत्र, समुदाय.
जनाधिपं - निर्माती.
निसीदि - बसला.
आरोचेसि - सुचित केले, सांगितले.
अनत्तमनो - असंतुष्ट.

इमा - ह्या.
सेय्या - अधिक श्रेष्ठ.
मेधावी - बुध्दिमान.
सीलवती - शीलवान.
सस्सुदेवा - सासऱ्याची सेवा करणारी.
पतिब्बता - पतिव्रता.
जायति - उत्पन्न होतो.
सुरो - पराक्रमी, लढवय्या.
दिसम्पति - दिव्यसम्पति, राजा नरेश.
तादिसा - त्यासारखा.
सुभगिया - सौभाग्यपूर्ण, सुदैवी.
अनुसासति - उपदेश करणारा.
तनय - मुलगा.
तनया - स्वतःची मुलगी.

स्वाध्याय

१. 'मुलापेक्षा मुलगी बरी' या विषयी थोडक्यात लिहा.

❑❑❑

४ पच्चुपकारकथा

(या कथेत उपकारांची फेड परोपकाराने कशी केली जाते याचे वर्णन आहे. रोगजर्जर झालेला कुत्रा, ब्राह्मणाने त्याला रोगमुक्त केल्यावर त्या उपकाराची फेड तो त्याचा जीव वाचवून करतो. उलट ब्राह्मणाची पत्नी त्याच्या जीवावर उठते. अनेकदा माणसापेक्षा पशुच अधिक प्रामाणिकपणाने वागतो याचे वर्णन यात आलेले आहे.)
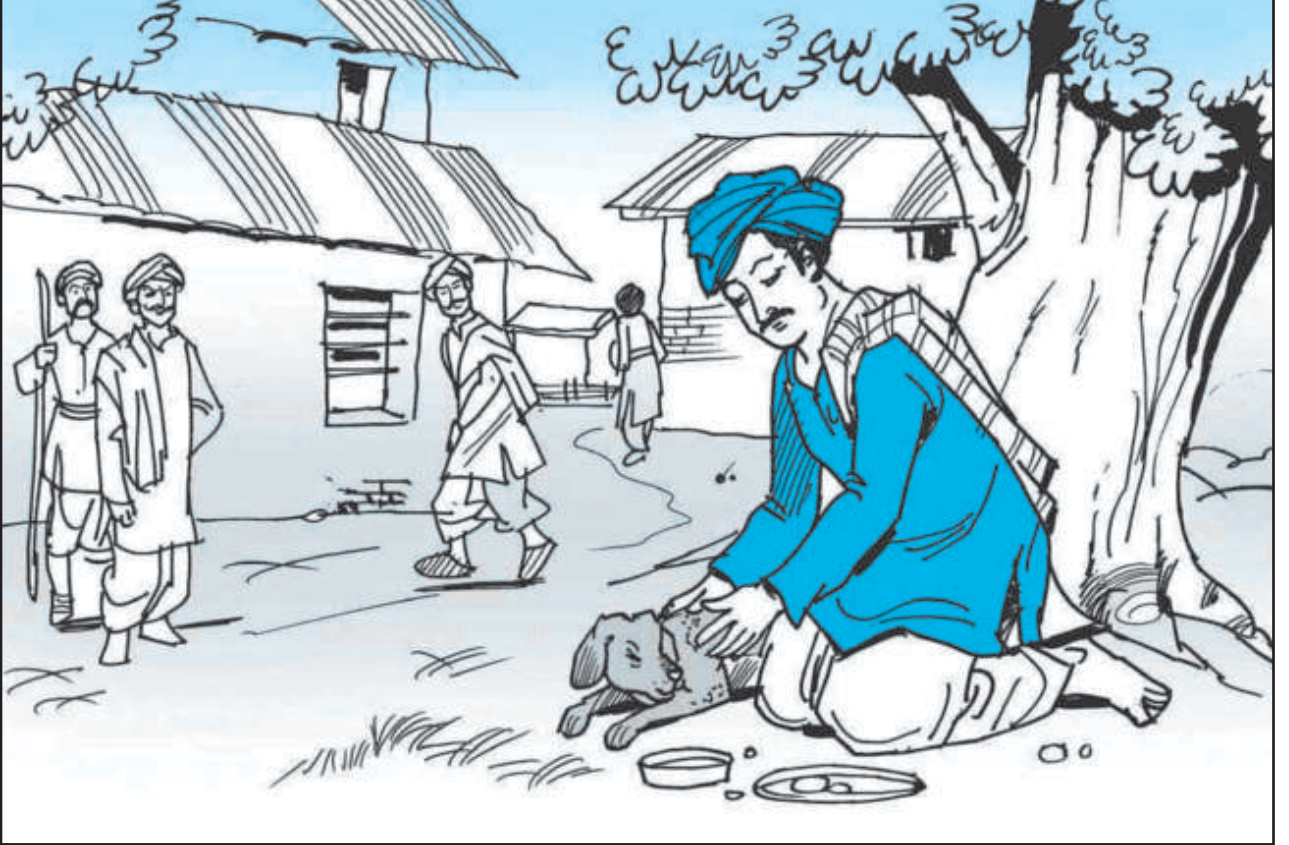
जम्बुदीपे चन्दभागा नाम नदीतीरे होमगामं नाम अत्थि। तस्मि एको मरूतो नाम ब्राह्मणो पटिवसति। तदा सो वोहारत्थाय तक्कसिलं गन्त्वा गेहं आगच्छन्तो अन्तरामग्गे एकाय सालाय कुट्ठरोगातुरं सुनखं दिस्वा तस्मिं कारूञ्ञेन नीळवल्लि तक्कम्बिलेन मद्दित्वा पायेसि। सुनखो वूपसन्तरोगो पाकतिको हुत्वा ब्राह्मणेन अत्तनो कतूपकारं सल्लक्खेन्तो तेनेव सद्धिं अगमासि । अपरभागे ब्राह्मणस्स भरिया गब्भ पटिलभिं। ताय विजायनकाले दारको तिरियं पतित्वा अन्तोगब्भे येव मतो।

तदा तं सत्थेन खण्डाखण्डिकं छिन्दित्वा नीहरिंसु। अथ ब्राह्मणो तं दिस्वा निब्बिन्नहदयो घरावासं पहाय इसिपब्बज्जं पब्बजित्वा अरञ्ञे विहरति। अथस्स भरिया अञ्ञेन सध्दिं संवसन्ती 'अयं मं पहाय पब्बजितो' ति ब्राह्मणे पदुट्ठचित्ता – भो ! 'ब्राह्मणं मारहींति सामिकेन सद्धिं मन्तेसि। तेसं मन्तणं सुनखो सुत्वा ब्राह्मणेनेव सध्दिं चरति।

अथेक दिवसं तस्सा सामिको 'तापसं मारेस्सामी' ति धनुकलापं गहेत्वा निक्खमि। तदा तापसो फलाफलत्थाय अरञ्ञं गतो। सुनखो अस्समे एवं ओहीयि। पुरिसो तापसस्स आगमनमग्गं ओलोकेन्तो गच्छन्तरे निलीनो अच्छि। सुनखो तस्स पमादं ओलोकेत्वा धनुनो गुणं खादित्वा छिन्दि। सो पुन गुणं पाकतिक कत्वा आरोपेसि। एवं सो आरोपितं आरोपितं खादंतेव।

अथ खो पापपुरिसो तापसस्स आगमनं ञत्वा 'तं मारेस्सामी' ति धनुना सध्दिं अगमासि। अथस्स सुनखो पादे डंसित्वा पातेत्वा तस्स मुखं खादित्वा दुब्बलं कत्वा भुंङ्कारमकासि। एवं हि सप्पुरिसा अत्तनो उपकारकानं पच्चुपकारं करोन्ति।

(जातक अट्ठकथा)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

चन्दभागा – (ना.) चन्द्रभागा नदी (चिनाब).
वोहार – (ना.) व्यापार.
तक्कम्बिल – (ना.) आंबट ताक.
निब्बिन्नहदयो – उद्विग्नहृदय.
मन्त – कट रचणे, सल्ला देणे.
धनुकलाप – धनुष्यबाण.
कतूपकारं – उपकृत करणारा.
गहेत्वा – घेऊन.
आरोपित – दोष लावल्या गेलेला.
पच्चुपकार – प्रत्युपकार, त्याच्या प्रती उपकार.
खादित्वा – खाऊन.
तापसस्स – तपस्वीचे.
दुब्बलं – दुर्बल.
भरिया – पत्नी.
तक्कसिलं गन्त्वा – तक्षशिलेला जाऊन.
नीलवल्ली – नीलवर्ण लता.
अरञ्ञगत – जंगलामध्ये गेलेला.
दारको – मुलगा.
सुत्वा – ऐकून.
कत्वा – करून.

स्वाध्याय

प्रश्न १. खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. कुत्र्याने परोपकाराची परतफेड कशाप्रकारे केली?
२. ''पच्चुपकारकथा'' या पाठाचा बोध स्पष्ट करा?

प्रश्न २. खालील पालि वाक्यांचे घटनानुक्रमाने फेरमांडणी करा.

१. तदा सो वोहारत्थाय तक्कसिलं गन्ता गेहं आगच्छन्तो।
२. तस्मिं कारूञ्ञेन नीलवल्लिं तक्कम्बिलेन मद्दित्वा पायेसि।
३. तस्मिं एको मरूतो नाम ब्राह्मणो पटिवसति।
४. जम्बुदीपे चन्दभागा नाम नदीतीरे होमगामं नाम अत्थि।
५. अन्तरामग्गे एकाय सालाय कुट्ठरोगातुरं सुनखं दिस्वा।

५ बोधिकथा

(विनय पिटकाच्या महावग्गातील महाक्खन्धकामध्ये 'बोधिकथा' आलेली आहे. 'बोधिकथा' म्हणजेच तथागत बुद्धाच्या बोधिप्राप्तीसंबंधीची कथा होय. या बोधिकथेमध्ये तथागत बुद्धाच्या बुद्धत्व प्राप्तीपासून धम्मचक्क पवत्तनापर्यंतचे अनेक प्रसंग आलेले आहेत. या बोधिकथेत बुद्धाला अनुभवास आलेले, बुद्धाने जाणलेले प्रतित्यसमुत्पादाचे अनुलोम व पटिलोम पद्धतीने विवेचन करण्यात आलेले आहे.)

तेन समयेन बुद्धो भगवा उरुवेलायं विहरति नज्जा नेरञ्जाय तीरे बोधिरूक्खमूले पठमाभिसम्बुद्धो। अथ खो भगवा बोधिरुक्खमूले सत्ताहं एकपल्लङ्केन निसीदि विमुत्तिसुखपटिसंवेदी। अथ खो भगवा रत्तिया पठमं यामं पटिच्चसमुप्पादं अनुलोमपटिलोमं मनसाकासि – ''अविज्जापच्चया सङ्खारा, सङ्खारपच्चया विञ्ञाणं, विञ्ञाणपच्चया नामरूपं, नामरूपपच्चया सळायतनं, सळायतनपच्चया फस्सो, फस्सपच्चया वेदना, वेदना पच्चया तण्हा, तण्हापच्चया उपादानं, उपादानपच्चया भवो, भवपच्चया जाति, जातिपच्चया जरामरणं सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासा सम्भवन्ति – एवमेत्तस्स केवलस्स दुक्खक्खन्धस्स समुदयो होति।

अविज्जाय त्वेव असेसविरागनिरोधा सङ्खारनिरोधो, सङ्खारनिरोधा विञ्ञाणनिरोधो, विञ्ञाणनिरोधा नामरूपनिरोधो, नामरूपनिरोधा सळायतननिरोधो, सळायतननिरोधा फस्सनिरोधो, फस्सनिरोधा वेदना निरोधो, वेदनानिरोधा तण्हानिरोधो, तण्हानिरोधा उपादाननिरोधो, उपादाननिरोधा भवनिरोधो, भवनिरोधा जातिनिरोधो, जातिनिरोधा जरामरणं सोकपरिदेवदुक्ख दोमनस्सुपायासा निरुज्झन्ति – एवमेतस्स केवलस्स दुक्खक्खन्धस्स निरोधो होती '' ति ।

अथ खो भगवा एतमत्थं विदित्वा तायं वेलायं इमं उदानं उदानेसि –

“यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा।
आतापिनो झायतो ब्राह्मणस्स।
अथस्स कङ्खा वपयन्ति सब्बा।
यतो पजानाति सहेतुधम्मं” ति ।।

**(संखित्त – पिटक, पठमोभागो,
संसोधको : डॉ. नथमल टाटिया
महाखन्धकं : बोधिकथा)**

शब्दार्थ / सद्दत्थ

अनुलोम (वि.) – सरळक्रमाने.
पटिलोम (वि.) – विरूद्धक्रमाने.
अविज्जा (स्त्री.) – अविद्या.
पच्चय (पु.) – हेतु, कारण, उद्देश, आवश्यकता.
सङ्खार (पु.) – संस्कार.
विञ्ञाण (नपु.) – विज्ञान, चेतना.
नाम (नपु.) – नाम, व्यक्तित्वाचा चैतिसिक भाग.
सळायतन (न.) – डोळा, कान, नाक इत्यादी सहा इन्द्रिये.
फस्स (पु.) – स्पर्श.
वेदना (स्त्री) – पिडा, इन्दियजनित अनुभुती.
तण्हा (स्त्री) – तृष्णा.
उपादान (नपु.) – आसक्ती.
भव (पु.) – अस्तित्व, संसार.
जाति (स्त्री.) – जन्म, जाति (वंश-परंपरा).
जरा (स्त्री.) – म्हातारपण, वृध्दत्व.
मरण (नपु.) – मृत्यु.
सोमनस्स (नपु.) – असंतोष, चैतसिक दुक्ख.
उपायास (पु.) – चिन्ता, दुक्ख, पश्चाताप.
एवमेव (अव्यय) – अशाप्रकारे.
केवळ (वि.) – संपूर्ण, समस्त.
समुदय (पु.) – उत्पत्ती.
यदा (क्रि. वि.) – जेव्हा.
पातुभवति (वि.) – प्रयत्नशील.

स्वाध्याय

प्रश्न १. दिलेली वाक्य पाठातील घटनाक्रमानुसार पुन्हा लिहा.

१. अथस्स कङ्खा वपयन्ति सब्बा, यतो पजानाति सहेतुधम्म'ति।
२. अथ खो भगवा रत्तिया पठमं यामं पटिच्चसमुप्पादं अनुलोम पटिलोमं मनसाकासि ।
३. एवमेतस्स केवलस्स दुक्खक्खन्धस्स निरोधो होती'ति।
४. अथ खो भगवा बोधिरूक्खमूले सत्ताहं एकपल्लंङ्केन निसीदि विमुत्तिसुखं पटिसंवेदी।
५. यदा हवे पातुभवन्ति धम्मा आतापिनो झायतो ब्राह्मणस्स।

प्रश्न २ जोड्या लावा –

‘अ’ गट	‘ब’ गट
१. बुद्धो भगवा	१. निरोधो होती’ति
२. अविज्जापच्चया सङ्खारा	२. उरुवेलायं विहरति
३. बोधिरूक्खमूले सत्ताहं	३. सङ्खारपञ्चया विञ्ञाण
४. दुक्खक्खन्धस्स	४. पठमाभिसम्बुद्धो

प्रश्न ३ तथागत बुद्धाने सांगितलेली बारा निदानांची साखळी स्पष्ट करा.

६ इत्थि पण्डिता होति

(''एतदग्गं भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं खिप्पभिञ्ञानं यदिदं भद्दा कुण्डलकेसा'' म्हणजे भद्दा कुण्डलकेसा सर्व भिक्खुनीमध्ये अग्र साविका आहे, असे उद्‌गार बुद्धाने तिच्या बद्दल काढले. तसेच 'स्त्री सुद्धा हुशार असते' असे तिच्या वयाच्या १६-१७ व्या वर्षी धीट वागण्याकडे बघून लक्ष्यात येते. ते या पाठात सांगण्यात आले आहे.

वयाच्या सोळाव्या वर्षी चोराच्या प्रेमात पडून, वडीलांकडे हट्ट करून, भद्दा चोराबरोबर लग्न करते आणि त्याची मनोभावे सेवा करते. पण चोराच्या मनात मोह असतो तो तीच्या दागिन्यांचा, दागिन्यांसाठी तीचा जीव घेण्याचा प्रयत्न करतो व भद्दा तो प्रयत्न कसा हाणुन पाडते त्याची ही कथा आहे. हे स्त्री शक्तीचे एक उत्तम उदाहरण आहे.)

भद्दा तिस्सा महता परिवारेन वड्ढमाना वयप्पत्ता, तस्मिंयेव नगरे पुरोहितस्स पुत्तं सन्तुकं नाम चोरं सहोड्ढं गहेत्वा राजाणाय नगरगुत्तिकेन मारेतुं आघातनं निय्यमानं, सीहपञ्जरेन ओलोकेन्ती दिस्वा पटिबध्दचित्ता हुत्वा सचे तं लभामि, जीवीस्सामि; नो चे मरिस्सामीति सयने अधोमुखी निपज्जि।

अथस्सा पिता तं पवत्तिं सुत्वा एकधीतुताय बलवसिनेहो सहस्सलञ्ञं दत्वा उपायेनेव चोरं विस्सज्जापेत्वा गन्धोदकेन न्हापेत्वा सब्बाभरण पटिमण्डितं कारेत्वा पासादं पेसेसि। भद्दापि परिपुण्णमनोरथा अतिरेकालङ्करिन अलङ्करित्वा तं परिचरति। सत्तुको कतिपाहं वीतिनामेत्वा तस्सा आभरणेसु उप्पन्नलोभो भद्दे, अहं नगरगुत्तिकेन गहितमत्तोव चोरपपाते अधिवत्थाय

देवताय ''सचाहं जीवितं लभामि, तुय्हं बलिकम्मं उपसंहरिस्सामी'' ति पत्थनं आयाचिं, तस्मा बलिकम्मं सज्जापेहीति।

सा ''तस्स मनं पुरेस्सामी'' ति बलिकम्मं सज्जापेत्वा सब्बाभरणविभुसिता सामिकेन सध्दिं एकं यानं अभिरूय्ह ''देवताय बलिकम्मं करिस्सामी'' ति चोरपपातं अभिरूहितुं आरध्दा।

सत्तुको चिन्तेसि–''सब्बेसु अभिरूहन्तेसु इमिस्सा आभरणं गहेतुं न सक्का'' ति परिवारजनं तत्थेव ठपेत्वा तमेव बलिभाजनं गाहापेत्वा पब्बतं अभिरूहन्तो तायसद्धिं पियकथं न कथेसि। सा इङ्गितेनेव तस्साधिप्पायं अञ्ञासि। सत्तुको, ''भद्दे, तव उत्तरसाटकं ओमुञ्चित्वा कायारूळ्हपसाधनं भण्डिकं करोहि'' ति। सा, ''सामि, मय्हं को अपराधो ''ति''? किं नु मं बाले, बलि कम्मत्थं आगतो'ति सञ्ञं करोसि? बलिकम्मापदेसेन पन तव आभरणं गहेतुं आगतो'ति। ''कस्स पन, अय्य, पसाधनं, कस्स अह'' न्ति ? ''नाहं एतं विभागं जानामी'' ति।

'होतु, अय्य, एकं पन मे अधिप्पायं पुरेहि, अलङ्कतनियामेन च आलिङ्गितुं देही'ति। सो ''साधु'' ति सम्पटिच्छि। सा तेन सम्पटिच्छितभावं ञत्वा पुरतो आलिङ्गित्वा पच्छतो आलिङ्गन्ती विय पब्बतपपाते पातेसि। सो पतित्वा चुण्णविचुण्णं अहोसि। ताय कतं अच्छरियं दिस्वा पब्बते अधिवत्था देवता कोसल्लं विभावेन्ती इमा गाथा अभासि–

''न हि सब्बेसु ठानेसु, पुरिसो होति पण्डितो।
इत्थीपि पण्डिता होति, तत्थ तत्थ विचक्खणा।।
न हि सब्बेसु ठानेसु, पुरिसो होति पण्डितो।
इत्थीपि पण्डिता होति, लहुं अत्थविचिन्तिका'' ति।।

संदर्भ – थेरीगाथा अट्ठकथा – पञ्चकनिपातो –
(भद्दाकुण्डलकेसाथेरी – आवश्यक फेरफार करून)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

वड्ढमाना – वाढण्यायोग्य.
वयप्पत्ता – विवाहयोग्य / वयप्राप्त.
राजाणाय – राजाज्ञेने.
पटिबध्दचित्ता – आसक्त, मोहित.
बलवसिनेहो – अतिशय स्नेह.
सहस्सलञ्जं – हजारोची लाच.
गन्धोदकेन – सुगंधीत पाण्याने.
अतिरेकालङ्कारेन – खुप जास्त अलंकाराने.
वीतिनामेत्वा – वेळ घालवून, उशीर करून.
नगरगुत्तिकेन – नगराध्यक्ष, नगराधिपति.
बलिकम्मं – बळी देणे, आहुति.
चारेपपातं – कडेलोट.
आरध्दा – आरंभ केला.
ओमुञ्चित्वा – वस्त्र फेडणे, सोडून टाकणे.
कायारूळ्हपसाधनं – शरीराची सजावट.
आभरणं – अलंकार.
पसाधनं – सजावट.
आलिङ्गिन्ती – आलींगन.
विभावेन्ती – बुध्दिवन्त.
विचक्खणा – दृष्टीक्षेप करणे.
अत्थविचिन्तिका – अर्थबोध घेणे.

स्वाध्याय

१) प्रश्नांची उत्तरे लिहा :

अ) भद्दा चोराच्या प्रेमात कशी पडली ?

ब) भद्दाच्या हुशारीचे वर्णन करा ?

२) प्रश्नांची उत्तरे पालि भाषेत लिहा :

अ) चोरस्स नाम किं अत्थि ?

ब) सत्तुको लोभो किदिसा होति ?

३) सन्धि विग्रह करा :

इत्थिपि, गन्धोदकेन, गहितमत्तोव

७ कलहो हि विनासमुलो

(प्रस्तूत पाठ खुद्दकनिकायतील जातक या ग्रंथातून घेतलेला आहे. संघटनेत सामर्थ्य व विजय अंतर्भुत असतो. संघठितांचा पराभव किंवा विनाश अशक्य असतो परंतु संघटन नसेल, परस्परात कलहभावना असेल तर विनाश अटळ समजला पाहिजे. हा विचार प्रस्तूत कथेतून व्यक्त केलेला आहे.)

अतीते वाराणसियं ब्रह्मदत्ते रज्जं कारेन्ते बोधिसत्तो वट्टकयोनियं निब्बतित्वा अनेक वट्टकसहस्स परिवारो अरञ्ञे वसति। तदा एको वट्टकलुद्दको तेसं वसनट्ठानं गन्त्वा वट्टकवस्सिकं कत्वा तेसं सन्निपतितभावं ञत्वा, तेसं उपरि जालं खिपित्वा, परियन्तेसु महन्तो सब्बे एकतो कत्वा पच्छि पूरेत्वा, घरं गन्त्वा, ते विकिणित्वा, तेन मूलेन जीविकं कप्पेति।

अथेक दिवसं बोधिसत्तो ते वट्टके आह – ''अयं साकुणिको अम्हाकं ञातके विनासं पापेति, अहं एकं उपायं जानामि, येनेस अम्हे गण्हितुं न सिक्खिस्सति। इतोदानि पट्ठाय एतेन तुम्हाकं उपरिजाले खित्तमत्ते एकेको एकेकस्मि जालक्खिके सीसं ठपेत्वा, जालं उक्खिपित्वा, इच्छितट्ठानं हरित्वा एकस्मिं कण्टगुम्बे पक्खिपथ। एवं सन्ते हेट्ठा तेन तेन ठानेन पलायिस्सामा''ति। ते सब्बे ''साधु''ति पटिसुणिंसु ।

दुतियदिवसे उपरिजाले खित्ते ते बोधिसत्तेन वुत्तनयेन जालं उक्खिपित्वा, एकस्मिं कण्टगुम्बे खिपित्वा, सयं हेट्ठाभागेन ततो ततो पलायिंसु। साकुणिकस्स गुम्बतो जालं मोचेन्तस्सेव विकालो जातो, सो तुच्छहथो'व अगमासि। पुनदिवसतो पट्ठय'पि ते वट्टका तथेव करोन्ति। सो'पि याव सुरियत्थङ्गमना जालमेव मोचेन्तो किञ्चि अलभित्वा तुच्छहत्थो गेहं गच्छति।

अथस्स भरिया कुज्झित्वा ''त्वं दिवसे दिवसे तुच्छहत्थो आगच्छसि, अञ्ञपि ते बहि पोसितब्बट्ठानं अत्थि मञ्ञेति आह। साकुणिको – ''भद्दे! मम अञ्ञं पोसितबट्ठानं नत्थि, अपि च खो पन ते वट्टका समग्गा हुत्वा चरन्ति, मया खित्तमत्ते जालं आदाय कण्टकगुम्बे खिपित्वा गच्छन्ति। न खो पन ते सब्बकालमेव सम्मोदमाना विहरिस्सन्ति। त्वं मा चिन्तयि, यदा ते विवादमाप–निस्सन्ति तदा ते सब्बेव आदाय तव मुखं हासयमानो आगच्छिस्सामी'' ति वत्वा भरियाय इमं गाथमाह –

सम्मोदमाना गच्छन्ति, जालमादाय पक्खिणो।

यदा ते विवदिस्सन्ति, ते एहिन्ति मे वसति।।

तत्थ यदा ते विवदिस्सन्ती ति यस्मिं काले ते वट्टका नाना लध्दिका नानागाह। हुत्वा विवदिस्सन्ति कलहं करिस्सन्ती'ति अत्थो। तदा एहिं ति मे वसे ति तस्मिं काले सब्बेपि ते मम वसं आगच्छिस्सन्ति। अथाहं ते गहेत्वा, तव मुखं हासेन्तो आगच्छिस्सामी'ति भरियं समस्सासेसि।

कतिपाहस्सेव पन अच्चयेन एको वट्टको गोचरभूमिं, ओतरन्तो असल्लक्खेत्वा, अञ्ञस्स सीसं अक्कमि, इतरो को मं सीसे अक्कमी''ति कुज्झि। अहं असल्लक्खेत्वा अक्कमि, मा कुज्झी'ति वुत्तेपि कुज्झि येव। ते पुनप्पुनं कथेन्ता, त्वमेव मञ्ञे जालं उक्खिपसी' ति अञ्ञमञ्ञं विवादं करिंसु तेसु विवादन्तेसु बोधिसत्तो चिन्तेसि, – ''विवादके सोत्थिभावो नाम नत्थि, इदानेव ते जालं न उक्खिपिस्सन्ति, ततो महन्तं विनासं पापुणिस्सन्ति, साकुणिको ओकासं लभिस्सति, मया इमस्मिं ठाने न सक्का वसितुंति''। सो अत्तनो परिसं आदाय अञ्ञत्थ गतो।

साकुणिको पि खो कतिपाहच्चयेन आगन्त्वा वत्तवस्सितं वसित्वा, तेसं सन्निपतितानं उपरी जालं खिपि। अथेको वट्टको – ''तुय्हं किर जालं उक्खिपन्तस्सेव मत्थके लोमानि पतितानि इदानि उक्खिपाति'' आह। अपरो ''तुय्हं किर जालं उक्खिपन्तस्सेव द्विसु पक्खेसु पत्तानि पतितानि, इदानि उक्खिपाति'' आह। इति तेसं त्वं उक्खिपं त्वं उक्खिपाति वदन्तानेव साकुणिको जालं उक्खिपित्वा, सब्बेव ते एकतो कत्वा पच्छि पूरेत्वा भरियं हासयमानो गेहं अगमासि।

(सम्मोदमान जातक)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

वट्टकयोनि – लावा पक्ष्याची जात.

निब्बत्तति (क्रि.) – उत्पन्न होणे,जन्मणे.

अनेक वट्टक सहस्स परिवारो – हजारो लावा पक्ष्यांचा समूह.

वट्टक लुद्दक – लावे पकडणारा.

वसनट्ठानं (नपु.) – राहण्याची जागा – ठिकाण.

सन्निपतित (कृ.) – एकत्र येवून, गोळा होवून.

विकिणित्वा (पू.क्रि.) – विकून.

साकुणिक – पक्षी पकडणारा.

कण्टकगुम्बं – काटेरी झूडुप.

वुत्तनयेनेव (वृत्त+नयेन+एव) – सांगितलेल्या प्रकारानेच.

मोचेत्वा (पू. क्रि.) – मोकळे करून, मुक्त करून, सुटका करून.

उक्खिपित्वा (पू.क्रि.) – वर उचलून.

मत्थक (पू.) – मस्तक, शिर, डोके.

स्वाध्याय

प्रश्न १ खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. बोधिसत्वाने आपल्या बांधवांना शिकाऱ्याच्या तावडीत न सापडण्याचा कोणता उपाय सांगितला ?

२. असंघटितपणाचा दुष्परिणाम थोडक्यात स्पष्ट करा.

प्रश्न २ संधी विग्रह करा –

१. सोपि.

२. जालमेव.

३. उक्खिपाति.

प्रश्न ३ खालील क्रियापदांची रूपे ओळखा –

१. करिस्सन्ति.

२. जानामि.

३. लभिस्सन्ति.

४. गच्छन्ति.

❑❑❑

८ उच्छङ्गजातकवण्णना

कोशल राष्ट्रात राहणाऱ्या तीन लोकांना राजाचे शिपाई पकडून बंदिस्त करतात. तेव्हा एक स्त्री राजवाड्यासमोर म्हणते की, ''मला आच्छादन द्या'' अशी याचना करते. तेव्हा तिला राजाने आच्छादन देण्यास सांगितले. परंतु तीने ते नाकारून 'मला स्वामीरूपी आच्छादन द्या' असे म्हटले. राजाने तिला विचारले की, पकडलेल्या लोकांत तुझा पती, भाऊ व पुत्र यापैकी तू कोणाची इच्छा करतेस असे विचारले, तेव्हा ती म्हणाली की, महाराज मला भाऊ द्या. राजाने कारण विचारले तेव्हा तिने पती, मुलगा मिळणे सुलभ आहे, परंतु आईवडिल मृत पावल्यामुळे भाऊ मिळणे कठिण आहे म्हणून मला भाऊ द्या. राजाने तिच्या बुद्धिचातुर्यावर संतुष्ट होऊन त्या तिघांनाही बंदीतून सोडून दिले.

एकस्मिं हि समये कोसलरट्ठे तयो जना अञ्ञतरस्मिं अटविमुखे कसन्ति। तस्मिं समये अन्तो अटवियं चोरा मनुस्से विलुम्पित्वा पलायिंसु । ते च चोरे परियेसित्वा अपस्सन्ता तं ट्ठानं आगन्त्वा, ''तुम्हे अटवियं विलुम्पित्वा, इदानि कस्सका विय होथाति, ''ते चोरा इमे'' ति बन्धिता, अनेत्वा, कोसलरञ्ञो अदंसु। अथेका इत्थी आगन्त्वा, ''अच्छादनं मे देथ, अच्छादनं मे देथा'' ति परिदेवन्ती पुनप्पनं राजनिवेसनं परियाति। राजा तस्सा सद्दं सुत्वा, ''गच्छथ, देहि इमिस्सा अच्छादनं'' ति। मनुस्सा साटकं गहेत्वा अदंसु। सा तं दिस्वा, ''नाहं एतं अवच्छादनं याचामी'', सामिकच्छादनं याचामी''ति आह। मनुस्सा गन्त्वा रञ्ञो आरोचयिंसु ''न किरेसा इदं अच्छादनं कथेति, सामिकच्छादनं कथेती''ति। अथ नं राजा पक्कोसापेत्वा, त्वं किर सामिकच्छादनं याचसी'ति पुच्छि। आम देव, इत्थिया हि सामिको अच्छादनं नाम, सामिकेहि असति सहस्समूलकं पि साटकं निवत्था इत्थी नग्गा येव नाम। इमस्स पनत्थस्स साधनत्थं–

''नग्गा नदी अनुदका, नग्गं रट्ठं अराजकं।

इत्थी पि विधवा नग्गा, यस्सा पि दस भातरो''ति ।।

इदं सुत्तं आहरितब्बं ।

राजा तस्सा पसन्नो, ''इमे ते तयो जना के होन्ती'ति पुच्छि। एको मे देव सामिको, एको भाता, एको पुत्तो ति। राजा ''अहं ते तुट्ठी, इमेसु तीसु एकं देमि, कतरं इच्छसी?'ति पुच्छि। सा आह, ''अहं देव जीवमाना एकं सामिकं लभिस्सामी, पुत्तं पि लभिस्सामि, येव, माता पितुनं मे मतत्ता भाता व दुल्लभो, भातरं मे देहि देवा'' ति। राजा तुस्सित्वा, तयो पि विस्सज्जेसि। एवं तं एकिकं निस्साय ते तयो जना दुक्खतो मुत्ता। तं कारणं भिक्खुसंघे पाकटं जातं। अथेक दिवसं भिक्खू धम्मसभाय सन्निपतिता, ''आवुसो एकं इत्थिं निस्साय तयो जना दुक्खतो मुत्ता''ति तस्सा गुणकथाय निसीदिसुं। सत्था आगत्वा, काय नुत्थ भिक्खवे एतरहि कथाय सन्निसिन्ना'' ति पुच्छित्वा, ''इमाय नामा'' ति वुत्ते, ''न भिक्खवे, एसा इत्थी इदानेव ते तयो जने दुक्खा मोचेति पुब्बे पि मोचेसि येवा'' ति तत्वा अतितं आहरि।

अतीते वाराणसियं ब्रम्हदत्ते रज्जं कारेन्ते तयो जना अटविमुखे कसन्ती ति सब्बं पुरिमसदिसमेव। तदा पन रञ्ञा, ''तीसु जनेसु कं इच्छसी?'' ति वुत्ते सा आह – '' तयो पि दातुं न सक्कोथ देवा? ''ति। आम, न सक्कोमी ति। सचे तयो दातुं न सक्कोथ भातरं मे देथा'' ति । पुत्तं वा सामिकं वा गण्ह, किं ते भातरा ति च वुत्ता, ''एते नाम देव सुलभा, माता पन दुल्लभो ति वत्वा इमं गाथमाह –

''उच्छङ्गे देव मे पुत्तो, पथे धावन्तिया पति।

तं च देसं न पस्सामि, यसो सोदरिय मानयेती'' ति

राजा, ''सच्चं एसा वदती'' ति तट्ठचित्तो तयो पि जने बन्धनागारतो आनेत्वा अदासि। सा तयो पि ते गहेत्वा गता।

जातकअट्ठकथा – पठमो भागो
नवनालन्दा महाविहार – गन्थमाला

शब्दार्थ / सद्दत्थ

अटवि (स्त्री) – अरण्य, जंगल.
अञ्ञतरस्मिंह्न(पु.) – अन्यतर, दुसऱ्या.
कसन्ति (स्त्री.) – शेती करतात.
विलुम्पित्वा (कृ) – चोरून, लुटुन.
पलायिंसु (क्रि.) – पळून जातात.
परियेसित्वा (स्त्री.) – शोधून.
अपस्सन्ता (क्रि.) – न पाहता.
ट्ठानं – ठिकाण.
आगम्म (पु.) – येणे.
इमे (सर्वनाम) – ह्या.
अदसुं (क्रि.) – दिलेत.
देथा (क्रि.) – द्यावेत.
परिदेवन्ती (क्रि.) – रडणे, ओरडणे, आक्रोश करणे.
परियाति (क्रि.) – चोहीकडे फिरणे.
सद्दं (पु.) – शब्द, आवाज.
इमिस्सा – ह्या.
साटकं (नपु.) – भिक्खूचे वस्त्र.
याचामि (नपु.)– मी याचना करतो.
आरोचयिंसु (स्त्री.) – घोषणा केली जाणे.
किरेसा (अव्य.) – वास्तविक.

अभ्यास

सन्धि विग्रह –

अथेक दिवसं – अथ + एकदिवसं.
इत्थीपि – इत्थी + अपि.
बन्धनगारतो – बन्धन + आगरतो.
गाथमाह – गाथं + आह.

रूपे ओळखा –

पलायिंसु, विलुम्पित्वा, गच्छथ, याचामि, लुभिस्सामि, दातुं.

जोड्या लावा –

‘अ’ गट	‘ब’ गट
१. चोरा मनुस्से	१. मे देथां’ति परिदेवन्ती
२. अच्छादनं	२. न सक्कोथ
३. सचे तयो दातुं	३. विलुम्पित्वा पलायिंसु
४. भिक्खू धम्मसभाय	४. निसीदिंसु
	५. सन्निपतिता

प्रश्न : राजसेवकांनी कोणाला व का पकडले ?

प्रश्न : स्त्रीने राजाला काय मागितले ?

प्रश्न : राजाने स्त्रीच्या कोणत्या बोलण्यावर संतुष्ट होऊन चोरांची सुटका केली ? ते पाठाच्या आधारे लिहा.

❑❑❑

९

चीन देसिय पवासि – युवानच्वांग

(प्राचीन भारतामध्ये बौद्ध धम्माचा प्रचार व प्रसार भारताच्या पूर्वेकडील व उत्तरेकडील अनेक देशामध्ये अर्थातच संपूर्ण मध्य आशियामध्ये झालेला होता. त्याचा परिणाम असा झाला की चीन सारख्या देशामधून अनेक भिक्खू बौद्ध धम्माच्या अध्ययनाकरिता भारतामध्ये आलेत. त्यात तीन चीनी प्रवासी फार प्रसिद्ध आहेत. यात युवानच्वांग हे एक अतिशय महत्वाचे प्रवासी आहेत. त्यांनी नालंदा विद्यापीठामध्ये सुद्धा बौध्द धम्माचे अध्ययन केले होते. त्याचप्रमाणे त्यांनी भारतामधील व सीलोन मधील अनेक बौद्ध विहारांना सुद्धा भेटी दिलेल्या होत्या. यांचे प्रवास वर्णन प्राचीन भारतातील इतिहासाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचे आहे.)

अतीते किर भारतस्स विञ्ञावन्ता पञ्ञावन्ता सब्बत्थ विस्सुता। तेन विविधेही देसेहि जना ञाणं लद्धं, सिप्पं च विज्जं च सिक्खितुं एत्थ आगता। चीन रट्ठतो पि बहवो जना भारतं आगता। तेसु एको 'युआनच्वांग' नामको। यदा जम्बुदीपे राजा हस्सवड्ढनो रज्जं कारेति। तदा कतिपयानि वस्सानि भारते वसित्वा सो चीनदेसं पटिनिवतो। हिमवतो उत्तरेन चीनदेसो वत्तेति। ततो भारतं आगन्तु यो अध्दा सो अतिविय कठिनो भयपरिपुण्णो च तस्मिं अध्दानि, उच्चा पब्बता'भयङ्करा गुहायो, विसाल नदिया, घोरानि अरञ्ञानि च होन्ति।

वालमिगेहि जीवितं रक्खितब्बं होति। यो तेन अध्दता गन्तुं इच्छति तेन अड्ढुनो मरू-पब्बत-गहन-निमित्ता विसेसा अधिलक्खितब्बा होन्ति। यो कोचिनं अध्दानं जानानि ते मग्गु देसकं कत्वा तेन सद्धिं येव गन्तब्बं होति। एवं ञाणं अधिगन्तु जीवितम्पि अनपेक्खो हुत्वा युआनच्वांग पण्डितो जम्बुदीपं आगतो। आगन्त्वा बुद्धधम्मस्स उपासको हुत्वा, जम्बुदीपे यत्थ तथ्य चरित्वा, बहवो गन्था तेन पठिता, लोकचरिया दिट्ठा; बुद्धधम्मस्स अज्झयनं कतं। चीनदेसं पटिनिवत्तकाले तेन अत्तना सद्धिं बहवो गन्था नीता। अत्तनो चारिकाय वण्णनं कत्वा एकं पोत्थकं पि तेन लिखितं। यं यं तेन एत्थ दिट्ठं, सुतं, अनुभूतं च तं तत्थ वण्णितं। अत्तनो रट्ठ परिनिवत्तित्वा तेन अनेकेसं सुगत गन्थानं चीनस्स भासाय परिवत्तनं कतं।

'भारते पाचीनकाले बहवो राजमग्गा होन्ति। तेहि अध्दानेही तक्कसिला, वेसाली, राजगहं, पाटलिपुत्तं, सावत्थी, उज्जेनी, वाराणसी, पतिट्ठानं ति विस्सुतानी नगरानि अञ्ञमञ्ञं सम्बन्धानि। तेसु अध्दानेसु दानरता राजानो विहारे, आरामे, पोक्खरनियो, भोजनसालायो पथिगेहानिच निम्मित्तित्वा, पजानं, कल्याणं करोन्ती'ति युवानच्वांग पण्डितो लिखति।'

(प्रवासवर्णन – युवानच्वाङ्ग)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

विञ्ञावन्त (पु.) – विद्वान.

सिप्प (नपु.) – शिल्प, कला.

ञाण लद्धं (अ) – ज्ञान मिळविण्यासाठी.

नामकं (वि.) – नावाचा.

हस्सवड्ढन (पु) – सम्राट हर्षवर्धन.

कतिपय (वि.) – काही.

वस्सित्वा (अ) – राहून.

उत्तरेन (अ.) – उत्तरेला.

अध्दं (पुं.) – मार्ग.

घोरं (वि.) – भयंकर.

सब्बत्थ(अ) – सर्व ठिकाणी, सर्वत्र.

चीनरट्ठ (नपु.) – चीनराष्ट्र.

युवानच्वाङ्ग – इ.स.च्या ७ व्या शतकात भारतात आलेला चिनी प्रवासी व बौध्द धम्माचा अनुयायी-भिक्खू.

वस्स (नपु.) – वर्ष.

हिमवतं (पु.) – हिमाचल पर्वत.

भयं (नपु.) – संकट.

विसाल (वि.) – विशाल, विस्तीर्ण.

वालमिगे (पु.) – हिंस्त्र पशु.

अधिलिक्खितब्बं (वि.) – लक्षात घेण्यायोग्य.
अधिगन्तुं (अ.) – मिळविण्यासाठी.
चरित्वा (अ.) – हिंडून, विचरण करून.
लोकचरिया (स्त्री.) – लोकांचे आचार, जीवनपद्धती.
पटिनिवत्तन (नपुं.) – परत जाणे.
चारिका (स्त्री.) – प्रवास, भ्रमन्ती.
लिखितं (वि.) – लिहिलेला.
वण्णितं (वि.) – वर्णिलेला.
सुगत गन्थ (पु.) – बुद्धाविषयी ग्रंथ.
परिवत्तन (नपुं.) – परिवर्तन, भाषांतर.
पथिकगेह (नपुं.) – धर्मशाळा, विश्रामगृह.
पतिट्ठान (नपुं.) – हल्लीचे पैठण (महाराष्ट्र).
मग्गुद्देसक (पु.) – मार्गदर्शक.
अनपेक्ख (वि.) – निरपेक्ष, निरिच्छ.
पठित (वि.) – वाचलेला, अभ्यासिलेला.
अज्झयन (नपुं.) – अध्ययन, अभ्यास.
गन्थ (पु.) – ग्रंथ.
वण्णन (नपुं.) – वर्णन.
अनुभूत (वि.) – अनुभवलेला.
पटिनिवत्तित्वा (पूर्व. कि.) – परत जाऊन.
चीनभासा (स्त्री.) – चीनीभाषा.
भोजनसाला (स्त्री.) – भोजनशाळा.
दानरत (वि.) – दानात आनंद मानणारा.
निम्मिनित्वा (अ.) – निमार्ण करून.

स्वाध्याय

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा –

१. युवानच्वांग ची मातृभूमी कोणती?
२. भारतात तो केव्हा व कशाकरीता आला होता?
३. युवानच्वांग भारतातून काय घेवून गेला?
४. त्याने काय लिहुन ठेवले आहे?

रूपे ओळखा –

सिक्खितुं, वसित्वा, जानाति, वाराणसी, हुत्वा.

योग्य पर्याय देऊन वाक्य पूर्ण करा.

१. हिमवतो उत्तरेन चीनदेसो .... । (पत्तति / पत्तेन)
२. एक पोत्थकं पि तेन .... । (लिखितेन / लिखितं)
३. सुगतं गन्थानं चीन भासाय .... कतं । (परिवत्तनं / परिवत्तेन)
४. बुद्धधम्मस्स .... कतं । (अज्झयनं / अज्झयनेन)

खालील दिलेली वाक्य पाठातील घटना क्रमानुसार पुन्हा लिहा.

१. अत्तनो चारिकाय वण्णन कत्वा एकं पोत्थकं पि तेन लिखितं ।
२. तेसुं एको ‘युआनच्वाङ्ग’ नामको ।
३. वालमिगेहि जीवितं रक्खितब्बं होति ।
४. अत्तनो रट्ठं पटिनिवतित्वा तेन अनेकेस सुगतस्स गन्थानं चीन भासाय परिवत्तनं कतं ।
५. चीन रट्ठतो'पि बहवो जना भारतं आगता ।

❑❑❑

१० ततिय संगीति कथासंक्खेपो

(पालि साहित्यामध्ये तीसऱ्या संगितीला फार महत्त्व आहे. कारण या तीसऱ्या संगितीमध्ये पालि तिपिटकाचे अंतीम स्वरूप निश्चित करण्यात आलेले होते. ही तीसरी संगिती पाटलीपुत्त (पटणा, बिहार) येथे महान सम्राट अशोकाच्या काळामध्ये आयोजित करण्यात आलेली होती. अशोक गुरू व महान आचार्य भदंतमोग्गल्लिपुत्ततिस्स हे या संगितीचे अध्यक्ष होते. या संगितीला सम्राट अशोकाचे संपूर्ण राजकीय संरक्षण प्राप्त झालेले होते. ही संगिती इसवीसन पूर्व तीसऱ्या शतकामध्ये आयोजित करण्यात आलेली होती. या संगितीच्या आयोजनाच्या वेळी बौद्ध धम्मामध्ये वेगवेगळे विचार प्रवाह निर्माण झालेले होते. त्यांना नियंत्रित करण्यासाठी या संगितीच्या आयोजनाच्या वेळी केल्या गेलेले प्रयत्न फार महत्त्वाचे आहेत. ही संगिती ऐतिहासिक आहे. त्याच प्रमाणे पालि साहित्याच्या दृष्टीनेही महत्त्वाची आहे.)

ततो परं अट्ठतिंसाधिकानि द्वेवस्ससतानि सम्मासम्बुद्धस्स भगवतो सासनं निराकुलं अहोसि निरब्बुंदा अट्ठतिंसाधिके पन द्विवस्ससते सम्पत्ते पाटलिपुत्तनगरे सिरिधम्मासोकस्स रञ्ञो नाम काले निग्गोधसामणेरं पटिच्च बुद्धसासने पसीदित्वा भिक्खूसंघस्स लाभसक्कारं बाहुल्लं अहोसि । तदा सट्ठिसहस्समत्ता तित्थिया लाभ सक्कारं अपेक्खित्वा अपब्बजिता पि पब्बज्जिता विय हुत्वा उपोसथ पवारणादिकम्मेसु पविस्सन्ति – सेय्यथा पि नाम हंसानं मज्झे वका, यथा च गुन्नं मज्झे गवजा, यथा च सिन्धवानं मज्झे गद्दभा ति।

तदा भिक्खूसंघो – ‘‘इदानि अपरिसुद्धा परिसा’ति मनसिकरित्वा उपोसथं न अकासि । सासने अब्बुदं हुत्वा सत्त वस्सानि उपोसथपवारणानि भिज्जन्ति । सिरिधम्मासोको च राजा तं सुत्वा – ‘‘तं अधिकरणं वूपसमेहि, उपासथं अकत्तुकामे किं करिस्सामी’’ ति, राजानं पटिपुच्छितुं अविसहताय सयं मूळ्हो हुत्वा, अञ्ञेन मूळ्हेन मन्तेत्वा – ‘सचे भिक्खूसंघो उपोसथं न करेय्य, भिक्खूसंघ घातेतुकामो महाराजा’’ति सयं मूळ्हो हुत्वा, मूळ्हस्स सन्तिका मूळ्हवचनं सुत्वा, विहारं गन्त्वा उपोसथं अकत्तुकामं भिक्खूसंघ घातेसि । राजा च तं सुत्वा – अयं बालो मया अजाणन्तो व हुत्वा ईदिसं लुद्दकम्मं अकासि । ‘‘अहं पापकम्मतो मुञ्चिस्सामि मा वा’’ति द्वेळ्हकजातो हुत्वा महामोग्गलिपुत्ततिस्सथेर गंगाय पटिसोततो आनेत्वा तं कारण थेरं पुच्छि । थेरो च दीपकतित्तिरजातकेन – ‘‘अचेतनंताय पापकम्मतो मोचेस्ससी’’ ति विस्सज्जेसि । सन्ताहं पि तित्थियानं वादं सिरिधम्मासोकरञ्ञो सिक्खायेसि। वादेन वादं तुलयित्वा सट्ठिसहस्समते तित्थिये सासना बाहिरं अकासि। तदा पन उपोसथं अकासि । भगवता वुत्तनियामेनेवं कथावत्थुं च भिक्खूसंघमज्झे व्याकासि । असोकारामे च सहस्समत्ता महाथेरा नवहि मासेहि संगायिंसु । तदा मज्झिमदेसे पाटलिपुत्तनगरे सिरिधम्मासोकरञ्ञो रज्जं पत्वा अट्ठारस वस्सानि अहेसुं ति ।

(सासनवंसो पठमो परिच्छेदो मधून)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

सम्मासम्बुद्धस्स – सम्यक सम्बुध्दाचा.
सम्पत्त (कृ.) – पोहचलेला.
पसीदि (पू.क्रि.) – प्रसन्न झाला, श्रद्धाळू बनला.
लाभ–सक्कार (पु.) – लाभ आणि सत्कार.
पब्बजिता – प्रव्रज्जीत.
मनसिकरोति (क्रि.) – मनात ठेवतो, विचार करतो.
अपरिसुद्ध (कृ.) – अस्वच्छ, अशुद्ध, अपवित्र.
निराकुल (वि.) – निशंक, बाधारहित, समस्या नसलेला.
पटिच्च (अं.पू.क्रि.) – हेतूने, उद्देशाने.
पसीदित्वा – प्रसन्न होऊन.
अपेक्खित्वा – अपेक्षा धरून.
पवारणा (स्त्री.) – वर्षावासानंतर केला जाणारा एक धार्मिक संस्कार, निमंत्रण, संतोष.
मनसिकरित्वा (पू.क्रि.) – मनात ठेऊन, विचार करून.
उपोसथ (पु.) – महिन्यातील दोन्ही अष्टमी, अमावस्या व पौर्णिमा हे चार उपोसथाचे दिवस, उपोसथ, पातिमोक्खाच्या पाठाचा दिवस.

स्वाध्याय

प्रश्न १ : खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

क) तिसरी सङ्गिती कुठे आणि कुणाच्या काळामध्ये आयोजित करण्यात आली होती ?

ख) तिसरी सङ्गिती किती महिने पर्यंत आयोजित करण्यात आली ?

ग) तिसऱ्या सङ्गितीमध्ये कोणत्या ग्रंथाची निर्मिती झाली ?

प्रश्न २ : खालील पालि वाक्यांची घटनानुक्रमानुसार फेरमांडणी करा.

१) मूळ्हस्स सन्तिका मूळ्हवचनं सुत्वा, विहारं गन्त्वा उपोसथ अकत्तुकामं भिक्खूसंघ घातेसि ।

२) अचेतनंताय पापकम्मतो मोचेस्ससी’’ति विस्सज्जेसि ।

३) तदा भिक्खूसंघो – ‘‘इदानि अपरिसुद्धा परिसा’ति मनसिकरित्वा उपोसथं न अकासि ।

४) थेरो च दीपकतित्तिरजातकेन ।

५) सासने अब्बुदं हुत्वा सत्त वस्सानि उपोसथ पवारणानि भिज्जन्ति ।

११ राजसिरि साहुछत्तपति महाराजा

(राजश्री शाहु छत्रपती राजे हे छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या वंशकुळातील होते. त्यांचा जन्म कोल्हापूर संस्थानात झालेला होता. त्यावेळी इंग्रज सरकारचे राज्य होते. त्यांच्या राज्यभिषेकाचे वेळी त्यांचे वय वीस वर्षाचे होते. त्यावेळी समाजात अज्ञान, अंधकार व जातीवादाचे स्तोम माजलेले होते. त्यांनी २८ वर्षे केलेल्या राज्यकाळामध्ये समाजातील असमानता व दरिद्रता दूर करण्याचा भरपूर प्रयत्न केला. ते म्हणत असत की, ''शिक्षण हे समाजाच्या शक्तिचे व वृद्धिचे उगमस्थान आहे'' त्यामुळे ते 'लोकराजे' म्हणून प्रसिद्धिस पावले याबद्दलचे वर्णन प्रस्तुत पाठात आलेले आहे.)

भारतदेसे महरट्ठनामपदेसो अनेकट्ठानं महत्तपूण्णं पदेसो अत्थि। महरट्ठपदेसस्स अतिपाचिनं इतिहासं अत्थि। छत्तपति सिवाजि महारञ्ञस्स सासनवंसकुले भारत देसस्स महरट्ठपदेसस्स कोल्हापुरसण्ठाने साहुमहारञ्ञेन जाति विजायि। साहु छत्तपतिकाले भारतदेसे बहुनि रञ्ञोच सन्ठानिकोच रज्जं करोन्ति । तेन समयेन भारतदेसे बिटिसानं रज्जसासन अहोसि।

साहु छत्तपति रज्जोस रञ्ञाभिसेकं कालं (दिनांके द्वे एप्पिल मासे अट्ठारससत चतुनकति) २-४-१८९४ वस्सो अस्थि। तस्स समये रज्जोस्स आयु वीसति वस्सो अहोसि। रञ्ञो राजसिरि साहु छत्तपतियेन अट्ठवीसति वस्से रज्जं अकरिं । अथं रञ्ञोस्स कल्याणो कित्तिसद्दो भूमण्डले अब्भूग्गतो। रज्जा राजसिरि छत्तपति आह - ''ञाणं समाजसतिस्स च संवुद्धि सत्ताय उगमट्ठानं अत्थि। सो रज्जं कत्ता बहुजन हितदक्ख भविस्सथ। एकं समयं माणगाव परिसदेस्मिं इसवीसने एकूनवीसतीसते वीसति (इ.स. १९२०) वस्सो छत्तपति साहु आह-डाक्टर भिमरावो आम्बेडकरो अम्हाकं देसस्स नेतु करिस्सति।

साहु छत्तपति रञ्ञास पठमनामो यसवंतरावो अहोसि । अयं रञ्ञोस्स बडोदा संट्ठानस्स सरदार गुणाजिराव खाणवीलकरस्स तनया लक्खमिबाई यं तस्स भरिया अहोसि । साहु छत्तपति महारञ्ञो सयं सांसारिक जीवने सन्तुट्ठो अहोसि । तेन समयेन समाजस्मिं बहु अञ्ञाणो च अन्धकारोच होन्ति । तस्स हेतु तेन उत्थाणं सिक्खास्सच मग्गं दिधन्ति । अयं रञ्ञेन समाजो जाग्गति करित्वा तेन समता च विय सबलं करित्वा समुत्तेजेसि । तम्हा तेन दलिद्दो दारको सिक्खा पटिलभितुं 'विज्जाथिं वसतिगहे'निम्माणं अकरि।

अयं रज्जोस्स सासनकाले बहुनि जातिभेदो च जातिवादो च महाभयंकरो पभाविं होन्ति। साहु छत्तपति रञ्ञो जातिभेदो, जातिवादो पहिन करणत्थाय बहुनि पयासं अकरि । तेन सब्बे दलिद्दोजना मानवि अधिकारो पदानं अकरि । भगवा बुद्धो पच्छा राजसिरि साहु छत्तपति अयं रञ्ञो अहोसि यो दलिद्दो जना अप्फुट्ठं जनासद्धिं एकं पङ्गतस्मिं पेमेन, निब्भयतेन सब्बेसम्मुक्खो भत्तं अभुञ्जिं।

राजसिरि छत्तपति साहु रञ्ञो आह – यो मागासवग्गियो समाजस्स कल्याणं समादाय वत्तन्ति तेन सो रट्ठो सच्चतेन वुड्ढिं पापुणाति । तस्स हेतुस्स सो रञ्ञो महानसमाज पवत्तनकारि अहोसि । छत्तपति साहु रञ्ञो पोराण कथं, परम्परा, गप्पकथा, उत्तरिमनुस्सधम्मकथं च महति न दिधन्ति । समाजक्खेत्तेसु कम्मो विय तेन धम्मो कसि, वाणिजो, साहिच्चो, नट्टक, सङ्गितो, मल्लविज्जादि, खत्ते बहुनि कम्मं अकरि । साहु छत्तपति रञ्ञो भस्टो अधिकारिस्स गुपितं जाणित्वा अपराधं पस्सित्वा तस्स तक्कालं पदच्चूतं करोन्ति ।

तेन समयेन फेजरो महासयो आह – ''कतञ्ञते त्वं नामो साहु छत्तपति'' राजसिरि साहु छत्तपति छट्ठ मई मासे एकूणवीसत द्वेवीसति दिने कालङ्कतं अहोसि। अयं रञ्ञो बहुजनहिताय रज्जं अकरि ।

(स्वरचित)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

अतिपाचिनं (वि.) – फार प्राचीन, फारपूर्वकालीन.

सन्ठानिको (नपु.) – संस्थानिक.

अहोसि (भू.का.वि.) – होते.

अब्भूगतो (पुन.) – प्रगति होणे, उत्कर्ष होणे, उत्पन्न होणे.

भरिया (स्त्री.) – भार्या, पत्नी.

दिधन्ति (क्रि.) – देतात.

पटिलभितुं (पू.क्रि.) – प्राप्त करण्यासाठी, मिळवण्याकरिता.

भत्तं (कृ.) – भोजन, भरण-पोषणकरता, सांभाळ करता.

पापुणाति (क्रि.) – पोहचणे, गाठणे, प्राप्त करणे.

उत्तरिमनुस्सधम्म (नपु.) – आश्चर्यात टाकणारे धर्म.

अञ्ञाणो (वि.) – अज्ञान.

पहिन (क्रि.) – नष्ट करणे.

कोल्हापुर सट्ठाने (नपु.) – कोल्हापूर संस्थान.

बिटिसानं (वि.) – ब्रिटिशानी, इंग्रजलोकांनी.

कित्तिसद्दो (स्त्री.) – किर्तीशब्द.

तनया (स्त्री.) – मुलगी.

उत्थाणं (क्रि.) – प्रगति करणे, उन्नति करणे.

समुत्तेजेसि (पू.क्रि.) – उत्तेजित केले, प्रकाशित केले, तेजस्वी केले.

अप्फुट्ठं (वि.) – अस्पृश्य, स्पर्श न झालेला.

अभुञ्जिं (क्रि.) – भोजन केले.

गप्पकथा (नुप.) – गप्पा-गोष्टी, खोट्या कथा.

कतञ्ञते (स्त्री.) – कृतज्ञता, केलेले उपकार जाणणे.

नेतु (पु.) – नेतृत्व, नेता, पुढारी.

अभ्यास

प्रश्न १ : खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१) शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य लिहा ?

२) शाहू महाराजांचे थोडक्यात जिवनचरित्र रेखाटा ?

३) शाहू महाराजांचे सांस्कृतिक कार्याविषयी माहिती सांगा ?

४) शाहू महाराजां विषयी ब्रिटीश अधिकारी फ्रेजर काय म्हटले ?

प्रश्न २ : खालील पालि प्रश्नांची पालित उत्तरे लिहा.

१) साहू महाराजस्स भरिया नाम किं होति ?

२) साहू महाराजस्स पठमं नामं किं होति ?

३) साहू महाराज्जो माणगामं परिसदे किं वदति ?

१ जटासुत्तं

(प्रस्तुत गाथा संयुत्तनिकायमधील सगारवग्गातुन घेतलेल्या आहेत. या गाथामध्ये शीलवान, प्रज्ञावान, भिक्खूंचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे.)

''अन्तो जटा बहि जटा, जटाय जटिता पजा ।
तं तं गोतम पुच्छामि, को इमं विजटयं जटा''ति ।

''सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्ञो, चित्तं पञ्ञञ्च भावयं ।
आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जटं'' ति ।।

''येसं रागो च दोसोच, अविज्जा च विराजिता ।
खीणासवो अरहन्तो, तेसं विजटिता जटा ।।

''यत्थ नामञ्च, असेसं उपरुज्झति ।
पटिघं रुपसञ्ञा च, एत्थेसा छिज्जते जटा'ति ।।

(संयुत्तनिकाय)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

अन्तो – आतमध्ये.
बहि (अ.) – बाहेर.
पजा (स्त्रि.) – प्रजा.
तं (द्वि.वि.) – तुला.
को (पु.ए.व.किं.) – कोण? कोणता पुरुष, कोण मनुष्य.
पतिट्ठित (भू.अ.) – प्रतिष्ठित.
भावेति (क्रि.) – भावना करतो, विकसित करतो.
निपको (वि.) – शहाणा, निपुण, तज्ञ.
उपरुज्झति (क्रि.) – थांबतो, उच्चाटन होतो.
एत्थ (क्रि.वि.) – येथे.

जटा (स्त्रि.) – जटा, संभ्रमाची अवस्था, गुंतागुंत.
जटित (भू.अ.) – संभ्रमित.
तं (सर्वनाम) – ते (ती बाब).
पुच्छति (क्रि.) – विचारतो.
इमं (न.प्र.ए.व.) – हे.
सपञ्ञो (पु.प्र.ए.व.) – प्रज्ञावान.
आतापी (वि.)– उत्साही.
असेस (वि.) – अशेष, संपूर्ण.
पटिघ (पु.) – राग, प्रतिक्रिया.
छिज्जति (छिन्दति) – कापतो, नष्ट करतो.

स्वाध्याय

प्रश्न १ : गुंतागुंत कोण नष्ट करू शकतो ?

प्रश्न २ : खालील गाथा पूर्ण करा.

अ) सीले .... ।
.... विजटये जटं ।

ब) यत्थ .... ।
.... जटा'ति

प्रश्न ३ : खालील शब्दांचे संधिविग्रह करा.

अ) खीणासव
ब) एत्थेसा

प्रश्न ४ : समास ओळखा –

अ) सपञ्ञो
ब) नामरुपं

प्रश्न ५ : खालील शब्दांची रुपे ओळखा.

अ) गोतम.
ब) जटाय.
क) अरहन्तो.
ड) उपरुज्झति.
प) पतिट्ठाय.
फ) सीले.

❑❑❑

२

पटाचारा थेरीगाथा

(पटाचारा थेरीगाथा ही थेरीगाथा ग्रंथामधील एक महत्त्वाची थेरीगाथा आहे. या पटाचाराथेरीगाथे मध्ये पटाचारा भिक्खुनीचे जीवनानुभव आलेले आहेत. पटाचारा ही तथागत बुद्धाच्या काळातील थेरी आहे. तिला तथागत बुद्धाचा संपर्क लाभलेला आहे. थेरीगाथा मधील पटाचारा थेरीचे जीवन हे अतिशय महत्त्वाचे असून भिक्खुनी संघामध्ये प्रवेश घेतल्यानंतर भिक्खुनी जीवनाचे जे अनुभव आलेले आहेत ते अनुभव या थेरीगाथे मध्ये सांगितलेले आहेत. या थेरीगाथे मध्ये अनेक व महत्त्वपूर्ण बौद्ध संकल्पना आलेल्या आहेत. त्याच प्रमाणे पटाचाराने सर्वसामान्य जीवनाचे वास्तव अतिशय सुंदर पद्धतीने गाथाबद्ध केलेले आहेत.)
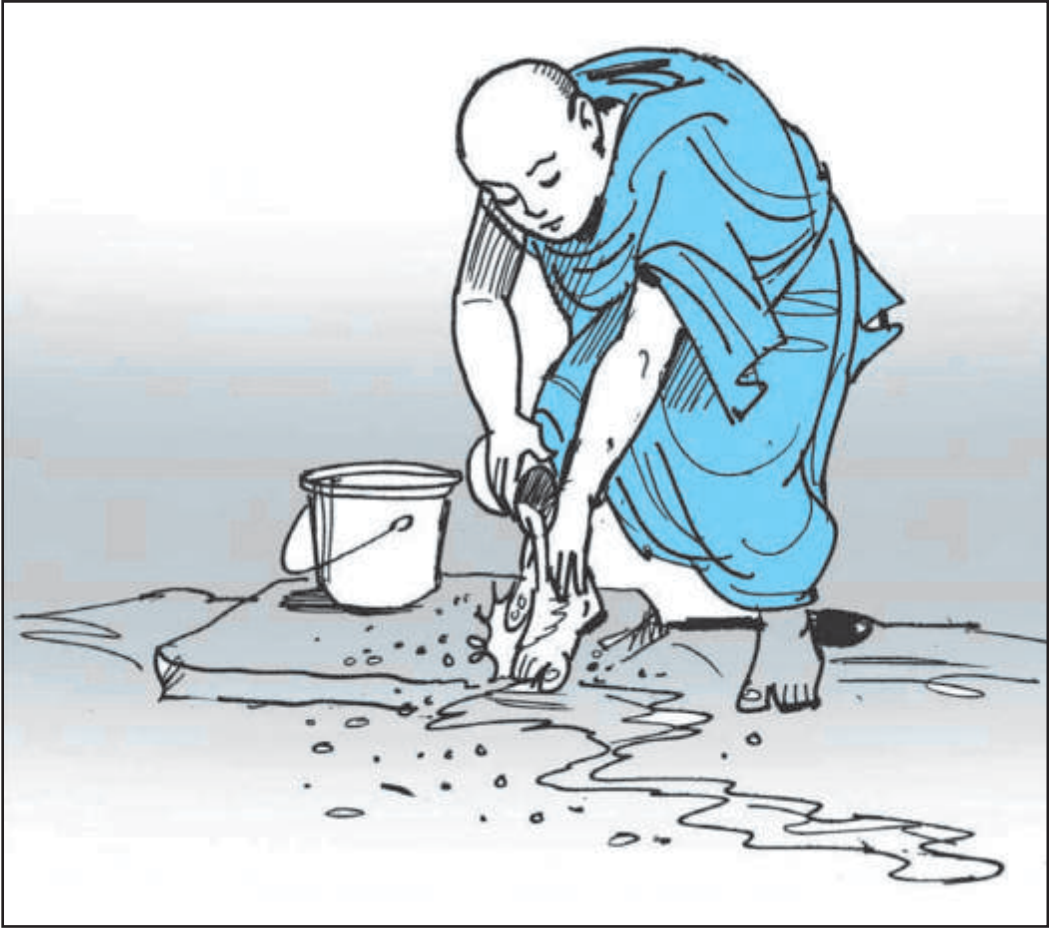
''नङ्गलेहि कसं खेत्तं, बीजानि पवपं छमा ।
पुत्तदारानि पोसेन्ता, धनं विन्दन्ति माणवा ।।१।।

''किमहं सीलसम्पन्ना, सत्थुसासनकारिका ।
निब्बानं नाधिगच्छामि, अकुसीता अनुद्धता ।।२।।

''पादे पक्खालयित्वान, उदकेसु करोमहं ।
पादोदकं च दिस्वान, थलतो निन्नमागतं ।।३।।

''तत्तो चित्तं समाधेमि, अस्सं भद्रं व जानियं ।
ततो दीपं गहेत्वान, विहारं पाविसि अहं ।
सेय्यं ओलोकयित्वान, मञ्चकम्हि उपाविसि ।।४।।

''ततो सूचिं गहेत्वान, वट्टिं ओकस्सयामहं ।
पदीपस्सेव निब्बानं, विमोक्खो अहु चेतसो''ति ।।५।।

(खुद्दकनिकाये – थेरीगाथापालि)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

पवपं (रपति) – बिज पेरणारा.

छमा (स्त्री.) – पृथ्वी, जमिन.

पक्खालयित्वान (पू.क्रि.) – पाय स्वच्छ करून, पाय धुतांना.

विमोक्खो (विमोक्ख पु.) – विमुक्त झाले.

वट्टि (स्त्री.) – वात, बत्ति.

सेरयं – श्रेयस्कर.

नङ्गलेहि (नङ्गल नपुं) – नांगराने.

पोसेन्ता (पीसेति – क्रि.) – पालण पोषण करतात.

थलतो (थल – नपुं.) – जमिनीवर.

उपाविसि (क्रि.) – स्थानापन्न होणे, आसनस्थ होणे.

अकुसीता – उत्साही, जागृत.

अभ्यास

प्रश्न १ : समानार्थी शब्द द्या.

पुत्त – अत्तज.

दीप – दीपक.

थल – भू (भूमि).

उदकं – वारि.

प्रश्न २ : रूपे ओळखा

गहेत्वान, विन्दन्ति, पक्खालयित्वान.

प्रश्न ३ : पटाचारा थेरीचे चरित्र रेखाटा.

❑❑❑

३

को धम्मसारी ?

(प्राचीन भारतात काही धार्मिक विधी प्रचिलत होत्या जसे, यज्ञ करणे, सतत यज्ञांत लाकुड, धान्य, तुप जाळुन पेटत ठेवलेल्या अग्नीने स्वताला तापवित राहणे, नदीत वा तळ्यांत उभे राहून आपले पाप धुवून काढून मुक्ती प्राप्त करणे इत्यादि.

खालील सुत्तांत अशाच धार्मिक विधींना महत्त्व देणाऱ्या सुन्दरिक भारद्वाज ब्राह्मणाला बुद्ध खरा धार्मिक विधी कसा असतो व आपण असे यज्ञ कसे करतो ते समजावुन सांगतात. ते म्हणतात, मी सुद्धा यज्ञातील आग सतत जाळत ठेवतो, मी सुद्धा तळ्यांत अंघोळ करीत राहतो, पण तुझा यज्ञ बाहेरचा आहे, तर माझा आंतरिक.

माझ्या यज्ञांत मी माझ्या मनातला अहंकार सतत जाळत असतो आणि माझ्या धम्माच्या तळ्यांत आंघोळ करून ओला न होताच मुक्ती प्राप्त करीत होतो.

या पाठ्य घटकात बुद्धाने यज्ञ म्हणजे काय? यज्ञांत काय आहूति द्यायची, कशी द्यायची हे नीट समजावून सांगितले आहे. यज्ञाचा खरा अर्थ आजही असाच घेतला तर आपण सारे धम्मचारी होवू.)

''मा ब्राह्मण दारू समादहानो, सुद्धिं अमञ्ञि बहिद्धा एतं।
न हि तेन सुद्धिं कुसला वदन्ति, यो बाहिरेन परिसुद्धिमिच्छे ।।

''हित्वा अहं ब्राह्मण दारूदाहं, अज्झत्तमे वुज्जलयामि जोतिं ।
निच्चाग्गिनी निच्चसमाहितत्तो, अरहं अहं ब्रह्मचरियं चरामि ।।

''मानो हि ते ब्राह्मण खारिभारो, कोधो धुमो भस्मनि मोसवज्जं ।
जिव्हा सुजा हदयं जोतिठानं, अत्ता सुदन्तो पुरिसस्स जोति ।।

धम्मो रहदो ब्राह्मण सीलतित्थो, अनाविलो सब्बत्थि सतं पसत्थो ।
यत्थ हवे वेदगुनो सिनाता, अनल्लगत्ताव तरन्ति पारं ।।

''सच्चं धम्मो संयमो ब्रह्मचरियं, मज्झेसिता ब्राह्मण ब्रह्मपत्ति ।
सतुज्जुभूतेसु नमो करोहि, तमहं नरं धम्मसारीति ब्रुमी''ति ।।

(संयुत्त निकायो सगाथावग्गपालि, ब्राह्मणसंयुत्त सुन्दरिकसुत्त (आवश्यक फेरफार करून)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

दारू (नपु.) – लाकुड, काष्ट.

अमञ्ञि (अ.) – कल्पना केली.

अज्झत्तमेवुज्जलयामि – अज्झत + ऐव + उज्जलयामि = आत + असो + प्रकाशमान.

धुमो (पु.) – धुर.

मोसवज्जं (नपु.) – असत्य, खोटे बोलणे.

जोतिठानं – जोति + ठान – (स्त्री.) – ज्योत प्रकाश + जागा.

समादहानो (समादहति) (क्रि.) – आग पेटविणे, एकत्र करणे.

बहिद्धा (अ.) – बाहेर.

निच्चग्गिनी – निच्च + अग्गिनी – नित्य आगीने.

भस्मनि (नपु.) – राख.

सुजा (स्त्री.) – हवनासाठी तुप घालण्याचा चमचा.

रहदो (पु.) – तलाव, तळे.

सिनाता (सिनान)(नपु.) – स्नान, आंघोळ.

तरन्ति (क्रि.) – तरतात, पोहतात.

अनाविलो (वि.) – स्वच्छ निर्मळ.

अभ्यास

प्रश्न १ : खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१) प्रचलित यज्ञापेक्षा बुद्धाचा यज्ञ वेगळा कसा स्पष्ट करा.

२) कोणत्या व्यक्तीस धम्मसारी म्हणावे ?

४ धम्मपदं

(धम्मपद हा पालि तिपिटकाच्या खुद्दकनिकायातील एक अतिशय महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. या ग्रंथामध्ये तथागत बुद्धानी उपदेशिलेल्या गाथांचा संग्रह आहे. संपूर्ण धम्मतत्त्वज्ञानाचा सार या गाथांमध्ये आलेला आहे. म्हणून धम्मपद हा ग्रंथ जागतिक साहित्यामध्ये अधिक प्रसिद्ध आहे. प्रस्तुत पाठातील गाथा धम्मपदाच्या विविध वग्गातून घेतलेल्या आहेत)

अक्कोच्छि मं अवधि मं, अजिनि मं अहासि मे ।
ये च तं उपनय्हन्ति, वेरं तेसं न सम्मति ।।

अक्कोच्छि मं अवधि मं, अजिनि मं अहासि मे ।
ये च तं नुपनय्हन्ति, वेरं तेसूपसम्मति ।।

न हि वेरेन वेरानि, सम्मन्तीध कुदाचनं ।
अवेरेन च सम्मन्ति, एस धम्मो सनन्तनो ।।

न पुप्फगन्धो पटिवातमेति, न चन्दनं तगरमल्लिका वा ।
सतञ्च गन्धो पटिवातमेति, सब्बा दिसा सप्पुरिसो पवायति ।।

अभिवादनसीलस्स, निच्चं वड्ढापचायिनो ।
चत्तारो धम्मा वड्ढन्ति, आयु वण्णो सुखं बलं ।।

सुखो बुद्धानमुप्पादो, सुखा सद्धम्मदेसना ।
सुखा सङ्घस्स सामग्गी, समग्गानं तपो सुखो ।।

नत्थि रागसमो अग्गि, नत्थि दोससमो गहो ।
नत्थि मोहसमं जालं, नत्थि तण्हासमा नदी ।।

शब्दार्थ / सद्दत्थ

अक्कोच्छि (भू. अक्कोसति) – शिवी दिली.

अवधि (तृ.तु.ए.भुं,वधति) – मारले.

अहासि (भू. हरति) – दूर सारले.

च (अ.) – आणि, आता, नंतर.

उपनय्हति – शत्रुत्व बाळगतो.

तेसं – त्याचे

सम्मति (क्रि.) – क्षमने, शांत होणे.

कुदाचनं (अ.) – सदैव, प्रत्येक वेळी.

धम्म (पु.) – सत्य, स्वभाव, नैतिकता, सदाचार.

पुप्फ (नपु.) – पुष्प, फुल.

सत – सन्त.

मं (द्वि.वि.अहं–मी) – मला.

अजिनि (भू.जिनाति) – जिंकले.

ये (स.ना.) – जे, जो, ज्याला.

वेरं (न.) – वैराला.

न (अ.) – नाही.

हि (अ.) – खरोखर, कारण.

एस – हा.

सनन्तनो – सनातन, प्राचीन.

गन्ध (पु.) – गन्ध, सुवास.

पटिवातमेति (पटिवातं + एेति) – वाऱ्याच्या विरूद्ध जातो.

पटिवातं (क्रि.वि.) – वाऱ्याच्या विरुद्ध वाहणे.

दिसा (स्त्रि.) – दिशा.
पवायति (क्रि.) – दरवळतो.
निच्च (वि.) – नित्य.
वड्ढापचायिनो (वुड्ढ+अपचायिनो) – वृद्धाला अभिवादन करणे.
वड्ढति (क्रि.) – वाढतो, वृद्धि होणे.
देसना (स्त्रि.) – उपदेश, शिकवण.
सामग्गी (स्त्री.) – एकता.
सम (वि.) – सारखा, समान.
जाल (नपु.) – जाळे.

सब्ब – सर्व, सगळे.
सप्पुरिस (पु.) – सत्पुरुष.
अभिवादनं – अभिवादन.
वुड्ढ (वि.) – वृद्ध, आदरणीय.
बुद्धानमुप्पादों (बुद्धानं + उप्पादो) – बुद्धाचा जन्म.

अत्थि – असणे.
गह (पु.) – दुराग्रह.

स्वाध्याय

प्रश्न १ : योग्य पर्याय निवडून पालि वाक्य पूर्ण करा.

१) न हि वेरेन .... सम्मन्तीध कुदाचनं । (वेरानं, वेरानि)

२) सतञ्च गन्धो पटिवातमेति, ... दिसा सप्पुरिसो पवायति । (सब्बं, सब्बा)

३) चत्तारो .... वड्ढन्ति आयु वण्णो सुखं बलं । (धम्मेन, धम्मा)

प्रश्न २ : खालील गाथा पूर्ण करा.

अ) न हि .... ।
.... सनन्तनो ।।

ब) सुखो ....।
.... तपो सुखो ।।

प्रश्न ३ : धम्मपदं या ग्रंथाचे महत्त्व स्पष्ट करा.

प्रश्न ४ : खालील संधिविग्रह करा.

अ) नत्थि.
ब) सप्पुरिसो.
क) नुपनय्हन्ति.

प्रश्न ५ : खालील समासिक शब्दाचा विग्रह करा.

अ) धम्मपद. ब) सद्धम्मदेसना. क) पुप्फगन्ध.

प्रश्न ६ : खालील शब्दांची रूपे ओळखा.

अ) मं, ब) तेसं, क) वेरेन, ड) समग्गानं, इ) तपो, प) वुड्ढापचायिनो, फ) उपनय्हन्ति.

❑❑❑

५

सीलवत्थेरगाथा

(पालि तिपिटक साहित्यामधील अतिशय महत्त्वाचा पालि ग्रंथ म्हणजे 'थेरगाथा' होय. थेरगाथा हा ग्रंथ सुत्तपिटकाच्या खुद्दकनिकाया मधील आहे. यात तथागत बुद्धाच्या काळातील थेर अर्थात भिक्खूंचे जीवनानुभव संग्रहीत आहेत. अर्थात थेरगाथा म्हणजे तथागत बुद्धाच्या काळातील भिक्खूंचे एक प्रकारे स्वकथन म्हणता येईल. हा ग्रंथ जागतीक साहित्यामध्ये सुद्धा अतिशय महत्त्वाचा मानला जातो. थेरगाथेमधील जवळ जवळ सर्वच थेर हे अर्हत होते अशी बौद्ध मान्यता आहे. सीलवत्थेरगाथे–मध्ये सीलवभिक्खूचे जीवनानुभव आलेले आहेत. यात शीलाचे महत्त्व प्रतिपादन करण्यात आलेले आहे.)

सीलमेविध सिक्खेथ, अस्मिं लोके सुसिक्खितं ।
सीलं हि सब्बसम्पत्तिं, उपनायति सेवितं ।।

सीलं रक्खेय्य मेधावी, पत्थयानो तयो सुखे ।
पससं वित्तिलाभ च, पेच्च सग्गे पमोदनं ।।

सीलवा हि बहूमित्ते, सञ्ञमेनाधिगच्छति ।
दुस्सीला पन मित्तेहि, धसते पापं आचारं ।।

अवण्णं च अकित्तिंच, दुस्सीलो लभते नरो ।
वण्णं कित्तिं पससं च, सदा लभति सीलवा ।।

आदि सीलं पतिट्ठाच, कल्याणानं च मातुकं ।
पमुखं सब्बधम्मानं, तस्सा सीलं विसोधये ।।

वेलां च संवरं सीलं, चित्तस्स अभिहासनं ।
तित्थं च सब्बबुद्धानं, तस्मा सीलं विसोधये ।।

(थेरगाथापालि, द्वारसकनिपातो, पालि प्रकाशन मंडळ, बिहार सरकार)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

सिक्खेथ – शिकलेला.

उपनामेति (क्रि.) – जवळ करतो, भेट घडवून आणतो.

सीलं (नपु.) – शील, सदाचरण.

मेधावी (वि.) – प्रज्ञावान, बुद्धिमान.

वित्ति लाभ (स्त्री.) – प्रीति लाभ.

पमोद (पु.) – आनंद, हर्ष.

पापं (वि.) – वाईट.

पससं (नपु.) – प्रशंसा, स्तुती.

पतिट्ठा (स्त्री.) – प्रतिष्ठित, स्थापित.

विसोधये – शुद्ध करणे.

सुसिक्खितं (कृ.) – सुशिक्षित.

सेवित (कृ.) – सेवा करता, सोबत करता, अभ्यास करता.

रक्खेय्य – रक्षिण्यायोग्य.

पत्थयान (वि.) – इच्छिता, कामना करता.

पेच्च (अ.) – मरणोत्तर, मृत्युनंतर.

बहुमित्ते (पु.) – अनेक मित्र.

कित्ति (स्त्री.) – कीर्ती, प्रसिद्धी.

लभति – प्राप्त होतो.

कल्याणानं (वि.) – कल्याण.

वेला (स्त्री.) – वेळ, समय.

स्वाध्याय

प्रश्न १ : सदाचरणाचे महत्त्व थोडक्यात लिहा.

प्रश्न २ : ‘‘सीलव’’चे जीवन चरित्र लिहा.

प्रश्न ३ : रूपे ओळखा.

१) पापं.

२) मित्तेहि.

३) नरो.

४) बुद्धानं.

५) चित्तस्स.

❑❑❑

६ इतिवुत्तकं

(इतिवुत्तकं हा खुद्दकनिकायातील ग्रंथ असून तथागत ''असे म्हणाले होते'' असा त्याचा अर्थ आहे.

या ग्रंथात ११२ सुत्तांचा समावेश असुन, त्यातील काही उद्‌बोधक गाथा ह्या पद्यपाठासाठी निवडण्यात आलेल्या आहेत.

कल्याणमित्र कोण असतो, आळस का करू नये, मैत्री कशी करावी, वाचा योग्य कशी असते असे सुविचार स्पष्ट होताना दिसतात.

आचरणात आणण्यायोग्य आणि व्यवहारात उपयोगी असे सुविचार बुध्दाने सर्वांसाठी सांगितलेले आहे.)

कल्याण मित्तो यो भिक्खु, सप्पतिस्सो सगारवो।
करं मित्तानं वचनं, सम्पजानो पतिस्सतो।।

अप्पमादं पसंसन्ति, पुञ्ञकिरियासु पण्डिता।
अप्पमत्तो उभो अत्थे, अधिगण्हाति पण्डितो ।।

दिट्ठे धम्मे च यो अत्थो, या चत्थो सम्परायिको।
अत्थाभिसमया धीरो, पण्डितो ति पवुच्चती'ति।।

एकं पि चे पाणमदुट्ठचित्तो, मेत्तायति कुसलो तेन होति।
सब्बे च पाणे मनसानुकम्पं, पहूतमरियो पकरोति पुञ्ञं।।

चक्खुं सोतं च घानं च, जिव्हा कायो तथा मनो।
एतानि यस्स द्वारानि, सुगुत्तानिध भिक्खुनो।।

जागरन्ता सुणाथेतं, ये सुत्ता ते पबुज्झथ।
सुत्ता जागरितं सेय्यो, नत्थि जागरतो भयं।।

सीलं समाधि पञ्ञाच, यस्स एते सुभाविता।
अतिकम्म मारधेय्यं, आदिच्चो व विरोचती'ति।।

मंस चक्खु दिब्बचक्खु, पञ्ञाचक्खु अनुत्तरं।
एतानि तिणि चक्खूनि, अक्खासि पुरिसुत्तमो।।

सम्मा मनं पणिधाय, सम्मा वाचं च भासिय।
सम्मा कम्मानिकत्वान, कायेन इध पुग्गलो।।

(खुद्दकनिकाय – इतिवुत्तकं – निवडक)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

सम्पजानो (वि.) – सजकतेने.

अप्पमत्तो (वि.) – जागरुकता, जागरूक राहणारा.

सम्परायिको (वि.) –पुढे जाणारा.

सुगुत्तानिध (सुगुत्त) (अ) – सुरक्षित.

विरोचति – प्रकाशित करतो.

अक्खासि (क्रि.) – सांगितले, शिकविले.

सगारवो (वि.) – गौरवासह.

अप्पमादं (वि.) – जागरूकता, अप्रमादाला.

अधिगण्हाति (क्रि.) – प्राप्त करतो, मिळवितो.

सम्मा – (अ) योग्य, सम्यक.

अत्थभिसमया (वि.) – योग्य वेळ.

पबुज्झथ (क्रि.) – जागणे, जाणणे.

स्वाध्याय ✻✻✻

प्रश्न १ : खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा –

१. कल्याण मित्र कोणाला म्हणावे?
२. मैत्री कशी करावी?
३. आळस का करू नये?

प्रश्न २ : खालील पालि प्रश्नांची उत्तरे पालिभाषेत लिहा –

१. केन पण्डितो ति पवुच्चति?
२. कतमो छ द्वारं सुगुत्तानिध करोति?

प्रश्न ३ : जोड्या लावा –

'अ' गट	'ब' गट
१. पहुतमरियो –	१. भयं.
२. नत्थि जागरतो –	२. पुञ्ञकिरियासु पण्डिता.
३. ये सुत्ता–	३. पकरोति पुञ्ञं.
४. अप्पमादं पसंसन्ति–	४. ते पबुज्झथ.
	५. सुगुत्तानिध भिक्खुनो.

७

वट्टपोतक – चरियं

सुत्तपिटकातील खुद्दकनिकायाच्या अंतर्गत येणाऱ्या 'चरिया पिटक' या काव्य ग्रंथातून ही 'चरिया' घेण्यात आलेली आहे. चरियपिटकात एकूण ३५ चरियांचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. या चरियेत बोधिसत्वाने सत्य क्रियेने (सत्य पारमिता) वणव्यापासून स्वताचा जीव कसा वाचविला, त्याचे वर्णन करण्यात आलेले आहे.

पुनापरं यदा होमि, मगधे वट्टपोतको।
अजातपक्खो तरूणो, मंसपेसि कुलावके।।१।।

मुखतुण्डकेनाहरित्वा, माता पोसयती ममं।
तस्सा फस्सेन जीवामि, नत्थि मे कायिकं बलं ।।२।।

संवच्छरे गिम्हसमये, दवडाहो पदिप्पति।
उपगच्छति अम्हाकं, पावको कण्हवत्तनी।।३।।

धमधमा इति एवं, सद्दायन्तो महा सिखी।
अनुपुब्बेन झापेन्तो, अग्गि ममुपागमि।।४।।

अग्गिवेगभया तीता, तसिता मातापिता मम।
कुलावके मं छड्डेत्वा, अत्तानं परिमोचयुं।।५।।

पादे पक्खे पजहामि, नत्थि मे कायिकं बलं।
सोहं अगतिको तत्थ, एवं चिन्तेसहं तदा।।६।।

येसाहं उपधावेय्यं, भीतो तसितवेधितो।
ते मं ओहाय पक्कन्ता, कथं मे अज्ज कातवे।।७।।

अत्थि लोके सीलगुणो, सच्चं सोचेय्यनुद्दया।
तेन सच्चेन काहामि, सच्चकिरियमुत्तमं।।८।।

आवज्जेत्वा धम्मबलं, सरित्वा पुब्बके जिने।
सच्चबलमवस्साय, सच्चकिरियमकासहं।।९।।

सन्ति पक्खा अपतना, सन्ति पादा अवञ्चना।
मातापिता च निक्खन्ता, जात-वेद पटिक्कम।।१०।।

सह सच्चे कते मय्हं, महापज्जलितो सिखी।
वज्जेसि सोलसकरीसानि, उदकं पत्वा यथा सिखी।
सच्चेन मे समो नत्थि, एसा मे सच्चपारमी ति।।११।।

(चरियापिटक)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

वट्टेपोतको - लाव्याचे पिल्लु.
कुलावके - घरट्यात.
दवदाहो - वणवा.
कण्हवत्तनी - काळीराख.
छड्डेत्वा - टाकून, सोडून.
पावक (पु.) - अग्नि, आग, विस्तव.
अगतिको - अगतिक होवुन.
कातवे - (कातुं नपु.) करण्यासाठी.
निक्खन्त (कृ.) - बाहेर काढलेला.
सोलसकरिसानि - सोळा पावूल (भूमि) मागे जाऊन.

अजातपक्खो - पंख न फुटलेला.
फस्सेन (फस्स-पु.) - स्पर्शाने.
संवच्छर (नपु.) - वर्ष, साल, संवत्सर.
सिखी (पु.) - आग, ज्वाला.
परिमोचयुं -सुटका केली, मुक्त होण्या करीता.
झापेन्तो (झापेति क्रि.) - जाळत.
ओहाय (पू.क्रि.) - सोडून, मोकळे करून.
सरित्वा - स्मरण करून.
पटिकम्म (पु.) - बाजूस होणे, दूर होणे.

टिप

करिस (करिष) : प्राचीनकाळात लांबी रूंदी मोजण्याचे हे माप होते. त्याकाळात एक करिस आठ एकराच्या बरोबर होता

पारमिता : पारमि (स्त्री) पूर्णत्व, परिपूर्णता, संपूर्णता, गुणांची पराकाष्ठा

पारमिता म्हणजे पूर्णत्व बुध्दत्व प्राप्त करण्याकरिता ज्या गोष्टीमध्ये पूर्णत्व मिळविले पाहिजे त्या गोष्टींना 'पारमिता' म्हटले जाते. पालिमध्ये त्यांना 'पारमि' म्हणतात. पारमिता एकून दहा आहेत. दान, शील, नेक्खम्म, प्रज्ञा, वीर्य, शांती, सत्य, अधिष्ठान, मैत्री व उपेक्षा.

सन्धि विग्रह

ममपुपागामि – ममं + उपागामि.

सोहं – सो + अहं.

चिन्तेसहं – चिन्तेसि + अहं.

येसाहं – येस + अहं.

सच्चकिरियमुत्तमं – सच्च + किरियं+ उत्तमं.

अभ्यास

१. **प्रश्न :** बोधिसत्व कोण होते ?

२. **प्रश्न :** बोधिसत्वाचे आईवडिल त्याला सोडून का निघून गेले ?

३. **प्रश्न :** बोधिसत्वाने तेव्हा काय केले ?

❑❑❑

८ गोतमचरियं

(प्रस्तुत पाठात तथागताच्या जन्मापासून तर महापरिनिर्वाणापर्यंतच्या महत्वपूर्ण प्रसंगाचे सुंदर रितीने वर्णन केले आहे. 'गोतमचिरयं' म्हणजे गौतमाची एकंदर जीवन चर्चा होय.)

हिमवन्त पस्सतो, कोसलेसु निकेतनो।
साकियानाम जातिया, धनविरियेन सम्पन्ना।।

तस्स सकयानं गामे, जनपदे लुम्बिनीवने।
बोधिसतो मनुस्सानं, हित्तसुखायं जातो।।

सो सब्बस्स अत्थस्स, सिध्दी कता'ति।
तस्स सिध्दत्थ नाम अकंसु।।

तस्स महेसिनो, सुध्दोदन नाम पिता।
बुध्दस्स माता पन माया नामा।।

कस्सप सुगतं चे मे, सम्बुध्दे चतुवीसती।
आराधेत्वा महावीरो, तेहि बोधाय व्याकतो।।

पुरेत्वा पारमि सब्बा, पत्वा सम्बोधिमुत्तमं।
उतमो गोतमो बुध्दो, सते दुक्खा पमोचयि।।

मगधेसु उरूवेलायं, बोधिमुले महामुनी।
वेसाखपुण्णिमायं सो, पतो सम्बोधिमुत्तमं।।

ततो सताहस्सन्तरं, वाराणसिं गन्त्वा।
पञ्चवग्गिये भिक्खुं, पुरतो धम्मचक्कपवत्तयि।।

तत्थ वस्सं वसन्तो, भिक्खुसङ्घं सन्निपतित्वा।
मज्झमंडले चारिकं, कत्वा धम्मचिरट्ठी' ति।।

एवं पञ्चनेतो जिनो, पञ्चचताळीस समासमो।
ठत्वा सब्बानि किच्चानि, कत्वा लोकस्स सब्बथा।।

कुसिनारायं यमकसालानं अन्तरे वने।
वेसाखपुण्णमाय सो, दिपो लोकस्स निब्बुतो।।

(खुद्दकनिकाय – चरिया पिटक १५)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

पस्सत– बाजुला.
निकेतन – निवास.
सिध्दिकला –प्राप्त केले.
अकंसु – केले.

व्याकत – व्याख्यात.
पारमि – पारमिता, पूर्णत्व.
पमोच्च – मुक्त करणे.
सन्निपतित्वा – एकत्र येवुन.

अभ्यास

प्रश्न १ : खालील पालि प्रश्नांची पालि भाषेत उत्तरे लिहा–

१. सिध्दत्थ पिता नाम किं अत्थि ?
२. सिध्दत्थ माता नाम किं अत्थि ?
३. सिध्दत्थेव कुहिं बोधिं पापुणि ?
४. सिध्दत्थस्स महापरिनिब्बानं कुहिं होति ?

प्रश्न २ : नामास रूपे लिहा–

मनुस्सानं, बुध्दस्स, सुगतं, लोकस्स, भिक्खुं

थुलवाचनं

१ पञ्चभेसज्ज कथा

तथागतांची तुलना अनेक वैद्यासी केली जाते. वैद्य ज्याप्रमाणे रोगाचे मुळ जाणुन औषध सुचवितो आणि रोग्याला दुक्खमुक्त करतो, रोगमुक्त करतो. त्याचप्रमाणे तथागत सर्वोत्तम अष्टांगिक मार्गाच्या उपायाने मानवजातीला मानसिक आरोग्य मिळवून देतो. इथे मात्र नेहमीचा वैद्य व शारीरीक व्याधीवरील औषधोपचार हाच संदर्भ आहे. संघात रहाणाऱ्या भिक्खुंना बदलणाऱ्या ऋतुमानानुसार, हवा, पाणि इत्यादी बदलांना तोंड देताना अनेक रोग होत. उन्हाळ्यात उलट्या आणि अशक्तपणा हा त्रास अनेकांना होई. त्यासाठी आपल्या रोजच्या आहारातील पदार्थच औषध म्हणून तथागतांने सुचविले. आजही या पदार्थांचा – म्हणजे तूप, लोणी, तेल, मध व काकवी यांची औषध म्हणून किंवा औषधासारखा उपयोग केला जातो. जरूरीप्रमाणे भिक्खूने या औषधांचा उपयोग करावा. अशी तथागताने भिक्खू संघाला परवानगी दिली. कुठलाही नियम योग्यवेळी, शिथील केला पाहिजे. असा एक अत्यंत व्यवहारीक दृष्टीकोन (महावग्गातील) या पाठात दिसून येतो.

''तेन समयेन तथागतो सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथपिण्डिकस्स आरामे। तेन खो पन समयेन भिक्खुनं सारदिकेन आबाधेन फुट्ठानं यागु'पि पीता उग्गच्छति, भत्तं पि भुत्तं' उग्गहति। ते तेन किसा होन्ति, लुखा, दुब्बण्णा, उप्पण्डुप्पण्डुकजाता, धमनिसन्थतगता। अद्दसा खो तथागतो ते भिक्खु किसे, लूखे, दुब्बण्णे, उप्पण्डुप्पण्डुकजाते धमनिसन्थगते।''

''अथ खो तथागतो रहोगतस्स पटिसल्लीनस्स एवं चेतसो परिवितक्को उदपादि – 'किं नु खो अहं भिक्खुनं भेसज्जं अनुजानेय्यं। यं भेसज्जच्चेव अस्स भेसज्जसम्मतञ्च लोकय्य, आहारत्थञ्च फरेय्य, न च ओळारियो आहारो पञ्ञायेय्या'' ति। अथ खो तथागतो एतदहोसि – ''इदानि खो पञ्च भेसज्जानि, सेय्यथीदं – सप्पि, नवनीतं, तेलं, मधुं, फाणितं, भेसज्जानि चेव भेसज्जसम्मतानि च लोकस्स, आहारत्थञ्च फरन्ति, न च ओळारिको आहारो पञ्ञायति। यन्नुनाहं भिक्खुनं इमानि पञ्च भेसज्जानि अनुजानेय्यं, काले पटिग्गहेत्वा काले परिभुञ्जितुं'' ति।

तेन खो पन समयेन भिक्खु तानि पञ्च भेसज्जानि काले, पटिग्गहेत्वा काले, परिभुञ्जन्ति। तेसं यानि पि तानि पाकतिकानि लुखानि भोजनानि तानिपि नच्छोदन्ति, पगेव सेनेसिकानि। ते तेन चेव सारदिकेन आबाधेन फुट्ठा, इमिना च भत्ताच्छादकेन, तदुभयेन मिय्योसोमताय किसा होन्ति, लुखा, दुब्बण्णा, उप्पण्डुप्पण्डुकजाता, धमनिसन्थतगता।

अथ खो तथागता एतस्मिं निदाने एतस्मिं पकरणे धम्मिं कथं कत्वा भिक्खूं आमन्तेसि – ''अनुजानामि भिक्खवे, तानि पञ्च भेसज्जानि पटिग्गहेत्वा काले पि विकाले पि परिभुञ्जितुं''ति।

(महावग्ग – भेसज्जकथा – विनयपिटक)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

सारदिक (वि.)– शरदरूतुतील.

उग्गच्छति (क्रि.) – उलटून पडतो.

भुत्तं (वि.) – खाल्लेला.

दुब्बण्णा (वि.) – दुर्बळ, असक्त.

रहोगत (वि.) – एकान्तात असतांना.

पटिसल्लीनस्स (वि.) – एकान्तात ध्यान धारणा करीत असतांना.

परिवितक्को (पु.) – विचार, विमर्श.

अन्नुजानेय्य (अनुजानाति–क्रि.)–मी परवानगी देणे योग्य आहे.

काले – योग्य वेळी, भिक्खुंच्या भोजनांची जी ठराविक वेळ बुद्धाने सांगितली होती त्यावेळी (च).

भत्ताच्छन्दकेन – (वि.) अयोग्य आहाराने.

काकवी (स्त्री.) – ऊसाच्या रसाचा घट्ट पाक.

आबाध (पु.) – रोग.

भत्तं (नपु.) – भात.

लुखा (वि.) – रूक्ष, कोरडे.

धमनिसन्थतगत्ता – ज्याचे अवयव रक्तवाहिन्यानी भरलेले आहेत म्हणजे ज्यांच्या शरिरावर अशक्तपणामुळे शिरा दिसत आहेत असे.

भेसज्जं (नपुं.) – औषध.

आहारत्थं फरेय्य (वि.) – प्रमुख, स्थूल.

नच्छादेन्ति – नीटपणे खाऊ शकत नव्हते.

सेनेसिक – (सेनेसिक) स्निग्ध, म्हणजेच तेलतुपाचा वापर केलेले जड जेवण.

❑❑❑

२

पुण्णिका थेरी

(पुढील गाथा खुद्दकनिकायातील 'थेरीगाथा' या काव्यसंग्रहातून घेतल्या आहेत. पुण्णिका ही एका मोलकरणीची मुलगी. ती बुध्दाच्या उपदेशाने साधक भिक्खुणी झाली. पहाटेला कुडकुडत नदीत स्नान करणाऱ्या एका ब्राम्हणाशी तिचा संवाद झाला. ती म्हणाली की, खरी शुध्दी पाण्यात बुडी मारून होत नाही. कारण तसे असेल तर सतत पाण्यात असणारे जलचर प्राणी अत्यंत शुध्द म्हणून स्वर्गाचे अधिकारी ठरतील. शिवाय नद्या तर सर्व काही वाहून नेतात तर पापाबरोबर एखाद्यावेळेस पुण्यही वाहून नेतील. अशाप्रकारे त्या 'उदकसुध्दिक' म्हणजे 'स्नानाने पाप धुतले जाते' असे मत असलेल्या ब्राम्हणाचे मतपरिवर्तन पुण्णिका करते. या गाथांमध्ये असलेला संवाद अत्यंत जिवंत आणि उद्बोधक आहे.

‘उदहारी अहं सीते, सदा उदकमोतरि।
अय्यानं दण्डभयभीता, वाचादोसभयट्टिता।।१।।

कस्स ब्राह्मण त्वं भीतो सदा उदकमोतरि।
वेधमानेहि गत्तेहि, सीतं वेदयसे भुसं’.।।२।।

‘जानन्ती च तुवं भोति, पुण्णिके परिपुच्छसि।

करोन्तं कुसलं कम्मं, रून्धन्तं कम्मं पापकं।।३।।

यो च वुड्ढो वा दहरो वा, पापकम्मं पकुब्बति।
उदकाभिसेचना सो’पि, पापकम्मा पमुच्चति।।४।।

‘को’ नु ते इदमक्खासि, अजानन्तस्स अजानतो।
उदकाभिसेचना नाम, पापकम्मा पमुच्चति।।५।।

सग्गं नून गमिस्सन्ति, सब्बे मण्डूककच्छपा।
नागा च सुंसुमारा च, ये च’ञ्ञे उदकेचरा ।।६।।

ओरब्भिका सूकरिका, मच्छिका मिगबन्धका।
चोरा च वज्झघाता च, ये च’ञ्ञे पापकम्मिनो ।
उदकाभिसेचना ते पि, पापकम्मा पमुच्चरे।।७।।

सचे इमा नदियो ते पापं, पुब्बेकतं वहेय्युं।
पुञ्ञम्पि’मा वहेय्युं, ते तेन त्वं परिबाहिरो (अस्स)।।८।।

यस्स ब्राह्मण त्वं, भीतो सदा उदकमोतरि।
तमेव ब्रह्मे मा कासि, मा ते सीतं छविं हने।।९।।

‘कुमग्गं पटिपन्नं मं, अरियमग्गं समानयि।
उदकाभिसेचनं भोति, इमं साटं ददामि ते’।।१०।।

तुय्हेव साटको होतु, ना’हं इच्छामि साटकं।
सचे भायसि दुक्खस्स, सचे ते दुक्खमप्पियं।।११।।

मा कासि पापकं कम्मं, आवि वा यदि वा रहो।
सचे च पापकं कम्मं, करिस्ससि करोसि वा।।१२।।

न ते दुक्खा पमुत्य’ त्थि, उपेच्चापि पलायतो।
सचे भायसि दुक्खस्स, सचे ते दुक्खमप्पियं।।१३।।

उपेहि सरणं बुध्दं, धम्मं सङ्घञ्च तादिनं।
समादियाहि सीलानि, तं ते अत्थाय हेहिति’।।१४।।

‘उपेमि सरणं बुध्दं, धम्मं सङ्घञ्च तादिनं।
समादियामि सीलानि, तं मे अत्थाय हेहिति’।।१५।।

शब्दार्थ / सद्दत्थ

उदहारी (वि.) – पाणी भरणारी, पाणी आणणारी.

दण्डभय (नपु.) – शिक्षेची भिती किंवा भय.

वेधमानेहि (वेधमान वि.) – थरथरणाऱ्या, कापणाऱ्या.

सीतं वेदयसे भुसं – तुला चांगली थंडी वाजत आहे.

परिपुच्छसि (परिपुच्छति क्रि.) – विचारतेस.

मण्डूककच्छपा – बेडूक आणि कासवे.

नाग (पु.) – पाणसर्प, जलसर्प.

ओरब्भिका (ओरब्भिक पुं.) – मेंढे मारणारे खाटिक.

मिगबन्धका (मिगबन्धका पुं.) – फासेपारधी.

वज्झघाता (वज्झघात पुं.) – वध करणारा, खून करणारा.

सीते (सीत वि.) – गारठ्यात, थंडीत.

भयट्टुता (भय+अट्टिता – वि.) – भयाने आर्त झालेली.

गत्तेहि (गत – नपुं.) – अवयवांनी, गात्रांनी.

जानन्ती (वि.) – जाणणारी.

उदकाभिसेचना (उदका भिसेचना–नपु.)–पाण्यात स्नान करण्याने.

सुसुमारा (सुसुमार – पुं) – सुसरी.

मच्छिका (मच्छिक – पु.) – मासे मारणारे.

पुब्बेकतं (वि.) – पूर्वी केलेले.

साटकं (साट पुं.) – आंघोळीचे वस्त्र, पंचा.

मा ते सीतं छवि हने – थंडीने तुझ्या शरीरावर वाईट परिणाम न होवो.

❑❑❑

परिशिष्ट – एक

अ) **पालि निबंध–**

१. पञ्चसीलानि.

२. कस्सको.

३. बोधिरुक्खा.

४. मम विज्जालयो.

५. मम परिवार.

६. मय्हं गामं.

७. मयूरो.

८. धम्मराजा असोको.

९. पालिभासाय उपयोगो.

परिशिष्ट

१. अतीते वाराणसियं ब्रह्मदत्ते रज्जं कारेन्ते बोधिसत्तो हिमवन्तपदेसे सीहयोनियं ....। तस्स छ कनिट्ठभातरो एका च भगिनी अहोसि, सब्बेपि कञ्चनगुहायं ....। तस्सा पन गुहाय अविदूरे रजतपब्बते एका फलिकागुहा अत्थि, तत्थे को न् .... वसति। अपरभागे सीहानं .... कालमकंसु। ते भगिनी सीहपोतिकं कञ्चनगुहायं ठपेत्वा गोचराय पक्कमित्वा मंसं .... तस्सा देन्ति।

(सिंगलो, वसन्ति, अहरित्वा, निब्बत्ति, मातापितरो)

२. वासिट्ठि वेसालियं .... निब्बति। वयपत्ता समान जातिकस्स ....दिन्ना अहोसि। सा पतिकुलं .... सुखसवासेनवासि। सा एकं पुत्तं लभि। अपरकाले सो पुत्तो ....। तेनु सा उम्मत्तका अहोसि। सा गेहतो .... मिथिलानगरं आगच्छि।

(पलायित्वा, कुलपुत्तस्स, कुलगेहे, गन्त्वा, कालमकासि)

३. पुनापरं यदा होमि मिथिलाय पुरुत्तमे । निमि नाम महाराजा पण्डितो ....। तदाहं .... चतुसालं चतुमुखं। तत्थ दानं .... मिग–पक्खि नरादीनं। अच्छादनञ्च सयनञ्च अन्नपानञ्च .... । अब्भोच्छिन्नं .... महादानं पवत्तयि। यथापि सेवको सामि धनहेतुमुपागतो। कायेन वाचा मनसा आराधनीयमेसति।

(करित्वान, मापयित्वान, भोजनं, कुसलत्थिको, पवत्तेसि)

इतर काही परिच्छेदा करीता कथा–

सोणा, एकं गामं, महापिङ्गलो राजा, अनोपमा, सुंसुमारजातक, इत्यादी विषयावर कथा पूर्ण करा।

ब) **टीपा**

१. चैत्य.

२. स्तूप.

३. धम्मपद.

४. जातक.

५. अजिंठा लेणी.

६. वेरूळ लेणी.

नमुना बहुपर्याची प्रश्न

१. धम्मपद

i) धम्मपदात एकुण किती गाथा आहेत?

अ) ४२५ ब) ४०० क) ४२३

ii) धम्मपद हा ग्रंथ किती वग्गात विभागलेला आहे?

अ) २६ ब) २८ क) ३०

iii) कोणत्या देशातील भिवखूना धम्मपद मुखपाठ केल्याशिवाय उसंपदा मिळत नाहीं?

अ) थायलंड ब) श्रीलंका क) ब्रह्मदेश

iv) धम्म म्हणजे काय?

अ) सदाचार ब) धर्म क) आचार

२. जातक

i) जातक कथांची संख्या किती आहे?

अ) ५५० ब) २२० क) प४५

ii) जातक कथेत नायक कोण असतो?

अ) बोधिसत्व ब) पदमपाणि क) वज्रपाणि

iii) खुद्दक निकायाचा जातक ग्रंथ कोणत्या क्रमांकाचा आहे?

अ) १५ ब) १० क) ८

(पुढील प्रश्न संपूर्ण आणि संयुक्तसाठी उपयोगात आणता येतील)

३. लेणी

i) भित्ती चित्रासाठी कोणती लेणी जग प्रसिद्ध आहे?

अ) वेरूळ ब) अजिंठा क) जून्नर

ii) अजिंठा लेणीचा शोध कोणत्या इ.स. मध्ये लागला?

अ) १८१९ ब) १९२० क) १७१९

iii) वेरूळ येथे किती लेण्या आहेत?

अ) ३४ ब) ४० क) ४२

iv) डोंगरात कोरलेल्या वास्तूला काय म्हणतात?

अ) लेणी ब) मूर्ती क) गुहा

v) महाराष्ट्रातील कोणत्या डोंगर रांगेत सर्वाधिक लेण्या आहेत?

अ) नीलगिरी ब) सह्याद्री क) सातपूडा

vi) अंजिठा येथे किती लेण्या आहेत?

अ) १० ब) २६ क) ३०

vii) औरंगाबाद जवळ कोणती लेणी जग प्रसिद्ध आहे?

अ) अजिंठा ब) भाजेकार्ले क) जुन्नर

४. स्तुप आणि चैत्य

i) चैत्यगृहात कोणाच्या समोर बसून ध्यान करायचे असते?

अ) बुद्धमुर्ती ब) आचार्य क) स्तुप

ii) सांची येथील काय प्रसिद्ध आहे?

अ) लेणी ब) स्तुप क) चौत्य

iii) सर्वात मोठे कोरलेले चैत्यगृह कोठे आहे?

अ) अजिंठा लेणी ब) कान्हेरी लेणी क) भाजेकार्ले लेणी

परिशिष्ट दोन–व्याकरण (संपूर्ण व संयुक्तसाठी)

१. नामरूपावली

'धम्म' अकारान्त पुल्लिंग

विभत्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	धम्मो	धम्मा
दुतिया	धम्मं	धम्मे
ततिया	धम्मेन	धम्मेहि, धम्मेभि
चतुत्थी	धम्माय, धम्मस्स	धम्मानं
पञ्चमी	धम्मा, धम्मस्मा, धम्मम्हा	धम्मेहि, धम्मेभि
छट्ठी	धम्मस्स	धम्मानं
सत्तमी	धम्मे, धम्मस्मिं, धम्मम्हि	धम्मेसु
आलपन (संबोधन)	धम्म, धम्मा	धम्मा

बुध्द, पुत्त, रुक्ख, बालक, सावक इत्यादी रूपे 'धम्म' अकारान्त पुल्लिंग या प्रमाणे होतात.

'वन' अकारान्त नपुसकलिंग

विभत्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	वनं	वना, वनानि
दुतिया	वनं	वना, वनानि
ततिया	वनेन	वनेहि, वनेभि
चतुत्थी	वनाय, वनस्स	वनानं
पञ्चमी	वना, वनस्मा, वनम्हा	वनेहि, वनेभि
छट्ठी	वनस्स	वनानं
सत्तमी	वने, वनस्मिं, वनम्हि	वनेसु
आलपन (संबोधन)	वन	वना, वनानि

धन, पाप, उदक, सील, चीवर, लोचन, हिरञ्ञ, दान, सोत ओदन, सोपान इत्यादी शब्द 'वन' या प्रमाणे होतात.

'भिक्खु' उकारान्त पुल्लिंग

विभत्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	भिक्खू	भिक्खू, भिक्खवो
दुतिया	भिक्खुं	भिक्खू, भिक्खवो
ततिया	भिक्खुना	भिक्खूहि, भिक्खूभि
चतुत्थी	भिक्खुनो, भिक्खुस्स	भिक्खुनं
पञ्चमी	भिक्खुना, भिक्खुस्मा, भिक्खुम्हा	भिक्खूहि, भिक्खूभि
छट्ठी	भिक्खुनो, भिक्खुस्स	भिक्खुनं
सत्तमी	भिक्खुस्मिं, भिक्खुम्हि	भिक्खूसु, भिक्खुसु
आलपन (संबोधन)	भिक्खु	भिक्खू, भिक्खवे, भिक्खवो

सेतु, गुरु, भानु इत्यादी शब्द 'भिक्खु' प्रमाणे होतात.

'लता' आकारान्त स्त्रीलिंग

विभत्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	लता	लता, लतायो
दुतिया	लतं	लता, लतायो
ततिया	लताय	लताहि, लताभि
चतुत्थी	लताय	लतानं
पञ्चमी	लताय	लताहि, लताभि
छट्ठी	लताय	लतानं
सत्तमी	लतायं, लताय	लतासु
आलपन (संबोधन)	लते	लता, लतायो

माला, सुजाता, विमला, गाथा, मेत्ता, विसाखा, इत्यादी 'लता' प्रमाणे होतात

प्रथम पुरूष वाचक सर्वनाम 'अम्हं'

विभत्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	अहं	मयं, अम्हे, नो
दुतिया	मं, मम	अम्हाकं, अम्हे, नो
ततिया, पञ्चमी	मया, मे	अम्हेहि, भि, नो
चतुत्थी, छट्ठी	मम, मय्हं, ममं, मे	अम्हेहि, भि, नो
सत्तमि	मयि	अम्हं, भि, नो

द्वितीय पुरूषवाचक सर्वनाम 'तुम्ह'

विभत्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	त्वं, तुवं	तुम्हे, वो
दुतिया	त्वं, तुवं, तं, तवं	तुम्हे, वो
ततिया, पञ्चमी	तया, त्वया, ते	तुम्हेही, तुम्हेभि, वो
चतुत्थी, छट्ठी	तव, तुय्हं, तुम्हं, ते	तुम्हांक, वो
सत्तमि	त्वयि, तयि	तुम्हेसु

'य' पुल्लिंग सर्वनाम

विभत्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	यो	ये
दुतिया	यं	ये
ततिया	येन	येहि, येभि
चतुत्थी	यस्स	येसं, येसानं
पञ्चमी	यस्मा, यम्हा	येहि, येभि
छट्ठी	यस्स	येसं, येसानं
सत्तमी	यस्मिं, यम्हि	येसु

प्रश्नार्थक सर्वनाम 'क' पुलिंग

विभत्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	को	के
दुतिया	कं	के
ततिया	केन	केहि, केभि
चतुत्थी	कस्स, किस्स	केस, केसांन
पञ्चमी	कस्मा	केहि, केभि
छट्ठी	कस्स, किस्स	केस, केसानं
सत्तमी	कस्मिं-म्हि. किस्मिं-म्हि	केसु

प्रश्नार्थक सर्वनाम 'क' स्त्रीलिंग

विभत्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	का	का, कायो
दुतिया	कं	का, कायो
ततिया	काय	काभि, काहि
चतुत्थी	कस्सा, काय	कासं, कासानं
पञ्चमी	काय	काभि, काहि
छट्ठी	कस्सा	कासं, कासानं
सत्तमी	कस्सं, कायं	कासु

२. धातुरुपावली

धातुविषयी काही माहिती.

१. पाली भाषेत दोन पद (प्रकार) आहेत.

१. परस्सपद (परस्मैपद) आणि २. अत्तनोपद आत्मनैपद

प्रामुख्याने पालीमध्ये परस्पदाचा उपयोग करण्यात येतो व अत्तनोपदाची रूपे कमी आढळतात. अत्तनोपद कर्मणि व कवितेत उपयोगात येतात.

२. पाली व्याकरणात अनुक्रमे तीन पुरुष आहेत. पाली व मराठी व्याकरणातील पुरुषांमध्ये खालील प्रमाणे क्रम आहे.

पालि	मराठी
उत्तम पुरिस	प्रथम पुरुष
मज्झिम पुरिस	द्वितीय पुरुष
पठम पुरिस	तृतीय पुरुष

३. काळ व अर्थवाचक काही पाली व मराठी संज्ञा पुढील प्रमाणे

पालि	मराठी
१. पच्चुपन्नकाळ / वत्तमानकाळ	वर्तमानकाळ
२. हीयन्तनी / आगतकाळ	भूतकाळ
३. भविस्सन्ती / अनागतो	भविष्यकाळ

वर्तमानकाळ (पच्चुप्पन्नकालो)

प्रत्यय परस्सपद

पुरुष	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष (उत्तम पुरिस)	मि	म
द्वितीय पुरुष (मज्झिम पुरिस)	सि	थ
तृतीय पुरुष (पठम पुरिस)	ति	अन्ति

'खाद' धातु - (खाणे)

पुरुष	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष (उत्तम पुरिस)	खादामि	खादाम
द्वितीय पुरुष (मज्झिम पुरिस)	खादसि	खादथ
तृतीय पुरुष (पठम पुरिस)	खादति	खादन्ति

नम, गच्छ, कस, पठ, भव इत्यादी धातु 'खाद' प्रमाणे होतात.

भूतकाळ (अतीतकाळ / हिय्यन्तनी)

प्रत्यय परस्सपद

पुरुष	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष (उत्तम पुरिस)	इं	इम्ह
द्वितीय पुरुष (मज्झिम पुरिस)	इ	इत्थ
तृतीय पुरुष (पठम पुरिस)	इ	इंसु, उं

'गच्छ' / 'गम' धातु (= जाणे)

पुरुष	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष (उत्तम पुरिस)	गच्छिं	गच्छिम्ह
द्वितीय पुरुष (मज्झिम पुरिस)	गच्छि	गच्छित्थ
तृतीय पुरुष (पठम पुरिस)	गच्छि	गच्छिंसु, गच्छुं

नम, कस, वस, पठ, लभ, कीळ इत्यादी धातु 'गच्छ' प्रमाणे होतात.

भविष्यकाळ (भविस्सन्ती / अनागत काल)

प्रत्यय परस्सपद

पुरुष	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष (उत्तम पुरिस)	इस्सामि	इस्साम
द्वितीय पुरुष (मज्झिम पुरिस)	इस्ससि	इस्सथ
तृतीय पुरुष (पठम पुरिस)	इस्सति	इस्सन्ति

'नम' धातु (= नमन करणे)

पुरुष	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष (उत्तम पुरिस)	नमिस्सामि	नमिस्साम
द्वितीय पुरुष (मज्झिम पुरिस)	नमिस्ससि	नमिस्सथ
तृतीय पुरुष (पठम पुरिस)	नमिस्सति	नमिस्सन्ति

कस, पठ, बस, गच्छ, वद, खाद, कीळ इत्यादी धातु 'नम' प्रमाणे होतात.

३. संधी

१. स्वरसन्धी :

एकामागून एक येणारे स्वर एकत्र मिळाल्यास स्वरसन्धी होते.

स्वरसन्धीचे काही नियम खालील प्रमाणे आहेत.

१) स्वराच्या पुढे स्वर आल्यास त्यांचा संधि होताना पहिल्या स्वराचा लोप होतो.

उदा. पुरिस + उत्तमो.

पुरिस + अ + उत्तमो.

पुरिस + उत्तमो.

तत्र + इमे = तत्रिमे.

अज्ज + उपोसथो = अज्जुपोसथो.

२) स्वरांपुढे 'स्व' असेल तर त्याचा संधि होताना पुढच्या स्वराचा लोप होतो.

उदा. सो + अहं.

स + ओ + अ + हं = सोहं.

सो + अपि = सोपि.

चत्तारो + इमे = चत्तारोमे.

३) स्वराच्या पुढे स्वर आल्यास त्यांचा संधि होताना केव्हा दोहोपैकी एकाचाही लोप होत नाही.

उदा. कञ्ञा + इव.

क + ञ्ञ + आ + इ + व = कञ्ञाइव.

लता + इव = लाताइव.

केव्हा केव्हा 'लताव' आणि 'लतेव' सुद्धा होतो.

४) लोप झालेल्या स्वारापुढे 'इ' असेल तर त्या ऐवजी 'ए' होतो. 'उ' असेल तर त्याचा 'ओ' होतो.

उदा. तस्स + इदं, तस्स + एदं = तस्सेदं.

वात + इरितं = वातेरितं.

वाम + उरू = वामोरू.

वि + उदकं = वोदकं.

५) 'इ' आणि 'उ' च्या पुढे 'अ' आला तर तो अनुक्रमे 'य' आणि 'व' होतो.

उदा. वि + अकासि.

व + इ + अकासि.

व + य + अकासि = व्याकासि.

वि + आकती = व्याकतो.

सु + आगतं.

स + उ + आगतं.

स् + व + आगतं = सागतं.

बहु + आबाधो = बह्वाबाधो.

६) 'ए' आणि 'ओ' च्या पुढे स्वर आल्यास त्यांचा क्रमाने 'य' आणि 'व' होतो.

उदा. ते + अज्ज.

त + ए + अज्ज.

त + य + अज्ज = त्यज्ज.

मे + अयं – म्यायं.

सो + अहं.

स + ओ + अहं.

स + व + अहं = साहं.

सो + अयं = सायं.

७) 'गो' शब्दाच्या पुढे स्वर आल्यास 'गो' शब्दाचा 'गव' असा आदेस होतो.

उदा. गो + अस्स.

गव + अस्स = गवस्स.

गो + एळकं.

गव + एळकं = गवेळक.

८) 'इति' शब्दाच्या पुढे 'एवं' शब्द आला असल्यास 'इति' शब्दाचा 'इत्व' असा आदेश होतो.

उदा. इति + इव = इत्व + एव.

इत्वेव = इच्चेव.

९) 'इदं' आणि 'एवं' हे शब्द पुढे आल्यास मध्ये 'य' हा आगम होतो.

उदा. मा + इदं = मयिदं.

न + इदं = नयिदं.

१०) 'छ' च्या पुढे येणाऱ्या स्वराचा केव्हा केव्हा 'ळ' होतो.

उदा. छ + अभिञ्ञा.

छ + ळ + भिञ्ञा = छळभिञ्ञा.

छ + आयतन = छळायतन.

११) केव्हा केव्हा अनुस्वाराच्या पुढे येणाऱ्या स्वराचा लोप होतो.

उदा. कतं + इति = कतन्ति, किं + इति = किन्ति.

२) व्यञ्जन सन्धि–

१) ‘पर’ अक्षर हे जर व्यञ्जन असेल तर बहुधा पूर्व ऱ्हस्व स्वराचा दीर्घ स्वर होतो आणि दीर्घ स्वराचा ऱ्हस्व स्वर होतो.

उदा. मुनि + चरे = मुनीचरे.

माग + भारी = मागभारी.

सम्म + धम्मो = सम्माधम्मो.

२) पूर्व – शब्दातील अन्त्य अक्षर स्वर असून पर शब्दाचे पहिले अक्षर व्यञ्जन असेल तर काही वेळा त्या व्यञ्जनाचे द्वित्व होते.

उदा. प + गहो = पग्गहो.

दु + कतं = दुक्कतं, दुक्कटं.

३) ‘ए’ तसेच ‘ओ’ नंतर कोणताही वर्ण आल्यास काहीवेळा ‘ए’ आणि ‘ओ’ दोघाचाही ‘अ’ होतो

उदा. सो + सीलवा = ससीलवा.

एसो + धम्मो = एसधम्मो.

याचके + आगते = याचकमागते.

३) निग्गहीत सन्धि–

१) काही वेळा निग्गहीता (अनुस्वारा) चा आगम होतो तो आगम मित्रवत असतो.

उदा. चक्खु + उदपादि = चक्खुं उदपादि.

त + खणे = तंखणे.

२) काही वेळा निग्गहीताचा लोप होतो.

उदा. बुद्धानं + सासनं = बुद्धान सासनं.

एवं + अहं = एवाहं.

कथं + अहं = कथाहं.

३) निग्गहीतापुढे स्वर आल्यास काही वेळा निग्गहीताचे ‘म’ ‘य’ तसेच ‘द’ असे आदेश होतात.

उदा. तं + अहं = तमहं.

तं + इदं = तयिदं.

तं + अलं = तदलं.

४. समास

भाषेत जेव्हा दोन किंवा अधिक शब्द एकत्र येऊन व्याकरणदृष्ट्या एक शब्द होतो तेव्हा त्याला समास किंवा सामासिक 'शब्द' असे म्हणतात. असे समास हे अभिजात भाषांचे वैशिष्ट्य होय. पालि भाषेमध्ये समासांचे प्रमुख प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) द्वन्द (द्वन्द्व) समास.
२) तप्पुरिस (तत्पुरुष) समास.
३) बहुब्बीहि (बहुव्रीहि) समास.
४) अव्ययीभाव (अव्ययीभाव) समास.

१) द्वन्द समास –

दोन अथवा जास्त शब्दातील 'च' (आणि) चा लोप करून जो समास तयार होतो त्याला 'द्वन्द' समास असे म्हणतात. यामध्ये सर्व शब्द सारख्याच महत्त्वाचे असतात. द्वन्द समास दोन प्रकारे आहेत.

अ) समाहार द्वन्द समास, ब) इतरेतर द्वन्द समास.

अ) समाहार –

दोन संज्ञा समासात येऊन 'च' ने जोडल्यावर अर्थ प्रगट करतात आणि एक समाहाराचा (समूहाचा) बोध करतात तेव्हा तो समाहार द्वन्द्व समास होतो हा समास नपुंसकलिंगी असतो.

उदा.	मुखं च नासिका च	मुखनासिकं.
	गीतं च वादितं च	गीतवादितं.
	युगं च नङ्गलं च	युगनङ्गलं.
	डंसो च मकसो च	डंसमकसं.
	विज्जा च चरणं च	विज्जाचरणं.
	दासि च दासो च	दासिदासं.
	कण्हो च सुक्को च	कण्हसुक्क.

ब) इतरेतर –

जेव्हा समासातील दोन्ही पदे प्रधान असतात तेव्हा त्यास इतरेतर द्वंद्व समास म्हणतात. हा समास नित्य बहुवचनी असून शेवटच्यापदाचे लिंग हे त्या संपूर्ण समासाचे लिंग असते.

उदा.	चन्दिमा च सुरियो च	चन्दिमसुरिया.
	समणो च ब्राम्हणो च	समणब्राम्हणा.
	माता च पिता च	मातापितरो.
	पिता च पुत्तो च	पितापुत्ता.

२) तप्पुरिस (तत्पुरूष) –

तत्पुरूष समासाचे प्रकार पुढील प्रमाणे होतात.

१.	विभत्ति तत्पुरूष.	२.	कर्मधारय.
३.	द्विगु.	४.	मज्झिमपदलोपी.
५.	नञतप्पुरिस.	६.	अलुत्ततप्पुरिस.
७.	उपपदतप्पुरिस.		

विभत्तितत्पुरिस (विभक्ती तत्पुरूष)–

दुतिया तप्पुरिस

उदा.	गामं	गतो	गामगतो.
	देसं	गतो	देसगतो.
	बन्धनं	गतो	बन्धनगतो.

ततिया तप्पुरिस–

दुतिया तप्पुरिस

उदा.	बुध्देन	भासतं	बुध्दभासितं.
	पितुना	सदिसो	पितुसदिसो.

चतुत्थी तप्पुरिस–

उदा.	संघाय	भत्तं	संघभत्तं.
	कुण्डलाय	सुवण्णं	कुण्डलसुवण्णं.
	रजनाय	दोणि	रजनदोणि.
	नहानाय	जलं	नहायजलं.

पञ्चमी तप्पुरिस–

उदा.	चोरस्मा	भयं	चोरभयं.
	पापस्मा	मुत्तो	पापमुत्तो.
	मुसावादा	विरति	मुसावाद विरती.

छट्ठी तप्पुरिस–

उदा.	रुक्खस्स	साखा	रुक्खसाखा
	धञ्ञस्स	रासि	धञ्ञरासि.
	रञ्ञो	पुत्तो	राजपुत्तो.
	रञ्ञो	पुरिसो	राजपुरिसो.
	मगधानं	राजा	मगधराजा.

सत्तमी तप्पुरिस–

उदा.	संसारे	दुक्खं	संसारदुक्खं.
	जले	कीळा	जलकीळा.
	आकासे	गमनं	आकासगमनं.
	अकाले	मेघो	अकालमेघो.

२) **कम्मधारय –** जेव्हा समासातील दोन्ही घटक एकाच विभक्तीत असतात (समानाधिकरण) तेव्हा कर्मधारय समास होतो.

उदा.	महन्तो	पुरिसो	महापुरिसो.
	मुखंचन्दो	विय	मुखचन्दो.
	पञ्ञा सुरियो	विय	पञ्ञासुरियो.
	विज्जा एव	धन	विज्जाधनं.
	बुध्दोसो येव	आचरियो	बुध्दघोसाचरियो.

३) **द्विगु –** जेव्हा कम्मधारय समासाचे पहिले पद संख्यावाचक असते तेव्हा दिगु समास होतो.

उदा.	दस	सीलानि	दससीलानि.
	एको	पहारो	एकप्पहारो.

४) **मज्झिपदलोपि** – कर्मधारय समासात दोन पदांना जोडणारे पद जेव्हा गाळले जाते तेव्हा मज्झिमपदलोपि समास होतो.

उदा.	गन्धेन	मिस्सित	तेलं	गन्धतेलं.
	पिट्ठिया	उग्गतो	पासाणो	पिट्ठिपासाणो.

५) **नञ तप्पुरिस** – जेव्हा नकारवाचक किंवा निषेधवाचक अव्ययाचा नामाशी समास होतो तेव्हा त्याला नञ तप्पुरिस समास म्हणतात.

उदा.	न	मनुस्सो	अमनुस्सो.
	न	कालो	अकालो.
	न	पण्डितो	अपण्डितो.
	न	वसलो	अवसलो.
	न	ब्राम्हणो	अब्राह्मणो.
	धम्मस्स	विरूद्धो	अधम्मो.
	संसयस्स	अभावो	असंसयो.

६) **अलुत्त तप्पुरिस** – या प्रकारात पहिल्या पदाचा विभक्ती प्रत्यय तसाच राहतो, त्याचा लोप होत नाही.

उदा.	परस्स	पदं	परस्सपदं.
	अन्ते	वसति	अन्तेवासि.
	उदके	चरन्ति	उदकेचरा.

७) **उपपद तप्पुरिस** – जेव्हा समासाचे दुसरे पद धातुसाधित असते आणि ते स्वतंत्रपणे वापरता येत नाही तसेच समासाचा विग्रह केला असता त्या धातूसाधित पदाचे क्रियापदात रूपांतर होते. तेव्हा उपपद तप्पुरिस समास होतो.

उदा.	फले	जायति	इति	फलजं.
	कुम्भं	करोति	इति	कुम्भकारो.
	धनं	ददाति	इति	धनदो.
	धम्मं	जानाति	इति	धम्मञ्ञू.

३) **बहुब्बीही समास** – ज्यावेळी दोन किंवा अधिक पदांचा समास तयार तो संपुर्ण समास दुसऱ्याच एखाद्या नामाचे किंवा अर्थाचे विशेषण होतो व त्याविषयी माहिती सांगतो त्यावेळी बहुब्बीहि (बहुव्रीहि) समास म्हणतात.

उदा.	बहूनि धनानि यस्स सो	बहुधनो.
	जितानि इंद्रियानि यस्स सो	जितिन्द्रियो.
	लम्बा कण्णा यस्स सो	लम्बकण्णो.
	समानं उदरं यस्स सो	सोदरियो.
	मना सेट्ठा एतेसं इति	मनोसेट्ठा.
	उदकं पीयते अस्मिं इति	उदापान.

४) **अव्ययीभाव** – जेव्हा समासाचे पहिले पद अव्यय आणि दुसरे नाम असते तेव्हा संपुर्ण समास अव्यय होतो म्हणून त्याला अव्ययीभाव समास म्हणतात.

उदा.	दिने	दिने	पटिदिनं.
	वस्से	वस्से	अनुवस्सं.
	नगरा	बहि	बहिनगरे.
	कम्मं	अनतिकम्मं	यथाकम्मं.
	गंगाय	समीप	उपगंगं.

५. विशेषण व अव्यये

धातुसाधित विशेषणे व अव्यये

१. कर्मणि भूतकाळ वाचक धातुसाधित, विशेषणे–

दा – दिन्नं.
पूज – पूजित.
सं+तुस – सन्तुट्ठ.
प+इस – पेसित.
चिन्त – चिन्तित.
नस – नट्ठ.
लभ – लध्द.
लज्ज – लज्जित.
पठ – पठित.
अनु+भु – अनुभूत.
अलं+कर – अलंकत.

कर – कतं.
पति+ट्ठा – पतिट्ठितं.
गम – गत.
पत – पतित.
आक्चर – आचरित.
परि+क्चज – परिच्चत्त.
आ+किर – आकिण्ण.
अधि+गम – अधिगत.
लिख – लिखित.
खाद – खादित.

वच – वुत्त.
ठा–ठितं.
दिस – दिट्ठ.
कुप – कुपित.
प+वत – पवत्त.
वि+सु – विस्सुत.
इच्छ – इच्छित.
नद – नदित.
ञा – ञात.
पोस – पोसित.

२. कर्मणि विध्यर्थ धातुसाधित विशेषणे –

दा – दातब्ब.
रख – रक्खितब्ब.
अनु+सर – अनुसरितब्ब.
कर – कातब्ब, कत्तब्ब.
गम – गन्तब्ब.

वच – वत्तब्ब.
वत – वत्तितब्ब.
चर – चरितब्ब.
पूज – पूजनीय.

३. त्वान्त, ल्यबन्त अव्यये –

दा – दत्वा.
वच – वत्वा.
आ+गम – आगन्त्वा.
हन + हन्त्वा, हत्वान.
पुच्छ – पुच्छित्वा.
मर – मरित्वा.
परि+चञ – परिच्चजित्वा.
वस – वसित्वा.
सं+आ+गम – समागन्त्वा.

सु – सुत्वा.
नि+सिद – निसिदित्वा.
दिस – दिस्वा, दिस्वान.
पत – पतित्वा.
वन्द – वन्दिता.
ञ – ञत्वा, जानित्वा.
चर – चरित्वा.
प+विस – पविसित्वा.

गम – गन्त्वा, गन्तान.
प+खिप – पक्खिपित्वा.
आ+हर – आहरित्वा.
ठा – ठत्वा.
प+ठा – पट्ठाय.
आ+सनी – आनेत्वा.
आ+दा – आदाय.
नि+कम – निक्खमित्वा.

पालीमध्ये ‘त्वा’ प्रमाणेच ‘त्वान’ हा प्रत्यय लावूनही पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यये तयार होतात.

हेत्वर्थक अव्यये (तुमन्ते)

दा - दातुं.	कर - कातुं.
वच - वत्तुं.	आ+गम - आगन्तुं.
उप+लं+कम - उपसंकमितुं.	उप+गम - उपगन्तुं.
सिक्ख - सिक्खितुं.	अव+ओ+लिक - ओलोकेतुं.
नि+कम - निक्खमितुं.	वि+जि - विजेतुं.

परिशिष्ट – तीन

इयत्ता – दहावी

तोंडी – परिक्षा

विषय – पालि (संपूर्ण) सहामाही आणि वार्षिक **गुण २०/२०**

सूचना
१) १५-१५ विद्यार्थ्यांचा एक गट तयार करावा.
२) तोंडी परीक्षेची काठिण्य पातळी क्रमबध्द असावी.
३) तोंडी परिक्षेतील उत्तीर्णता ही स्वतंत्र असेल.

(१) श्रवण किंवा श्रृतलेखन– **गुण – ०५**

एका-एका गटाला तीन ओळीचे अपठितातील पालि शुध्दलेखन देणे

(२) प्रकट वाचन– **गुण – ०५**

विद्यार्थ्यांकडून पाठ्य घटकांच्या संदर्भ ग्रंथातील दोन गाथा अथवा लहान उतारा वाचून घ्यावा.

(३) भाषण– **गुण – ०५**

प्रत्येक विद्यार्थ्याला ''मम पाठसाला / उपवनं / कस्सको / रुक्खो'' इत्यादी विषयापैकी एखाद्या विषयावर सलग दोन/तीन वाक्ये पालित बोलण्यास सांगावे.

(४) संभाषण– **गुण – ०५**

विद्यार्थ्यांना पालित संभाषण करता यावे. त्यासाठी त्याला पालित 'तव किं नामं अत्थि? त्वं किं वग्गमज्झे सिक्खसि? तव विज्जालयस्स नामं किं अत्थि?' इत्यादी प्रकारचे प्रश्न विचारुन त्यांच्याकडून त्यांची पालित उत्तरे वदवून घ्यावीतं. ''त्वं किं वग्ग मज्झे सिक्खसि''अशाप्रकारचे प्रश्न विचारून त्यांच्याकडून त्यांची पालित उत्तरे वदवून घ्यावीत.

प्रश्नपत्रिकेचा आराखडा

इयत्ता – दहावी विषय – पालि (संपूर्ण)

वेळ २ तास	गुण ८०

प्रश्न –१.(अ) कोणत्याही **तीन** उताऱ्यांचे स्वीकृत माध्यमातून भाषांतर करा (गद्य) — गुण – १५

१)
२)
३)
४)
५)

(ब) कोणत्याही **दोन** समूहांचे स्वीकृत माध्यमातून भाषांतर करा (पद्य) — गुण – ०८

१)
२)
३)
४)

प्रश्न –२.(अ) गट **एक** मधील व गट **दोन** मधील प्रश्नांची उत्तरे स्वीकृत माध्यमातून लिहा — गुण – ०८

गट – १ – गद्यावर आधारीत **दोन** प्रश्नांची उत्तरे लिहा

१)
२)
३)

गट – २ – पद्यावर आधारीत **दोन** प्रश्नांची उत्तरे लिहा

१)
२)
३)

(ब) खालीलपैकी कोणतीही **तीन** गाथा – शुध्द व पूर्ण करून लिहा. — गुण – ०६

१)
२)
३)
४)

प्रश्न –३. पुढीलपैकी कोणत्याही **एका** विषयावर पालित **पाच** ओळीचा निबंध लिहा — (०५)

१)
२)
३)
४)

अथवा/OR/किंवा

पालित भाषांतर करा

(**पाच** ओळीचा संमत माध्यमातील उतारा–इंग्रजी/हिन्दी/मराठी)

प्रश्न –४. खालील पालि वाक्यांची घटनाक्रमानुसार फेरमांडणी करा (कोणतेही **पाच**) (०५)

१)

२)

३)

४)

५)

६)

७)

अथवा/OR/किंवा

रिकाम्या जागा भरून कथा/परिच्छेद पूर्ण करा

(सुमारे **पाच** ओळी द्याव्यात)

प्रश्न –५. (अ) कोणत्याही **एका** उताऱ्याचे स्वीकृत माध्यमातून भाषांतर करा (अपठित पालि उत्तरे) (०५)

१)

२)

३)

(ब) खालील कोणत्याही **दोन (२)** वर टिपांच्या आधारे पर्याय निवडा. (०४)

१)

२)

३)

प्रश्न –६. स्थूलवाचनावर आधारीत कथात्मक किंवा वर्णनात्मक प्रश्न विचारावे (०४)

प्रश्न –७. कोणत्याही **पाच** प्रश्नांची उत्तरे पालित लिहा. (०५)

(आठ प्रश्न गद्य – पद्यावर आधारित असावेत)

१)

२)

३)

४)

५)

६)

७)

८)

अथवा/OR/किंवा

पुढिलपैकी **पाच** अव्यय / उपपद विभक्तिंचा वाक्यात उपयोग करा

१) ५)

२) ६)

३) ७)

४) ८)

प्रश्न -८. पुढीलपैकी कोणतेही **पाच** उपप्रश्न सोडवा (१५)

(अ) रूप ओळखा (कोणतेही **तीन**)- (०३)

१) २) ३) ४) ५)

(ब) कोणतेही **तीन** समास ओळखा- (०३)

१) २) ३) ४) ५)

(क) कोणत्याही **तीन** संधी करा.- (०३)

१) २) ३) ४) ५)

(ड) कोणत्याही **तीन** चे सूचने नुसार बदल करून लिहा.- (०३)

१) २) ३) ४) ५)

(इ) कोणत्याही **तीन** जोड्या जुळवा-

१) २) ३) ४) ५)

(फ) माध्यम भाषेत शब्दांचे अर्थ सांगा (कोणतेही **तीन**)- (०३)

१)

२)

३)

४)

५)

१ सिप्पसुत्तं

(तिपिटकातील उदान या ग्रंथातून प्रस्तुत उतारा घेतला आहे. तथागत बुद्धाच्या काळात, त्यावेळच्या समाजात जे विविध व्यवसाय किंवा कला प्रचारात होत्या त्यांची यादी आपल्याला या उताऱ्यात मिळते. भोजन झाल्यावर भिक्खू निवांतपणे इकडच्या तिकडच्या गप्पा मारीत बसले असता कोणाकोणाला काय येते, संघात येण्यापूर्वी कोण काय व्यवसाय करीत होता असा विषय निघाला त्या गप्पांमधून या सर्व व्यवसायांचा उल्लेख आलेला आहे. विशेष म्हणजे अन्य व्यवसाय व कला यामध्ये 'काव्य करणे' हाही एक व्यवसाय गणला आहे.)

एवं मे सुत्तं। एकं समयं भगवा सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथपिण्डिकस्स आरामे। तेन खो पन समयेन सम्बहुलानं भिक्खूनं पच्छाभत्तं पिण्डपातपटिक्कन्तानं मण्डलमाळे सन्निसिन्नानं सन्निपतितानं अयमन्तराकथा उदपादि – ''को नु खो, आवुसो, सिप्पं जानाति? को किं सिप्पं सिक्खि? कतरं सिप्पं सिप्पानं अग्गं'' ति ?

तत्थेकच्चे एवमाहंसु – ''हत्थिसिप्पं सिप्पानं अग्गं.'' ति । एकच्चे एवमाहंसु – ''अस्ससिप्पं सिप्पानं अग्गं'' ति । एकच्चे एवमाहंसु – ''रथसिप्पं सिप्पानं अग्गं'' ति। एकच्चे एवमाहंसु – धनुसिप्पं सिप्पानं अग्ग'' ती। एकच्चे एवमाहंसु – ''थरूसिप्पं सिप्पानं अग्ग''ति। एकच्चे एवमाहंसु – ''मुद्दंसिप्पं सिप्पानं अग्गं''ति। एकच्चे एवमाहंसु – ''गणनासिप्पं सिप्पानं अग्गं'ति। एकच्चे एवमाहंसु – ''संखानसिप्पं सिप्पानं अग्गं'' ति''। एकच्चे एवमाहंसु – ''लेखा सिप्पं सिप्पानं अग्गं'' ति। एकच्चे एवमाहंसु – ''कावेय्यासिप्पं सिप्पानं अग्गं''ति। एकच्चे एवमाहंसु – ''लोकायतसिप्पं सिप्पानं अग्गं'' ति। एकच्चे एवमाहंसु – ''खेत्तविज्जासिप्पं सिप्पानं अग्गं'' ति। अयञ्चरहि तेसं भिक्खूनं अन्तराकथा होति विप्पकथा।

(उदान)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

सम्बल (नपुं.) – सामान (खाण्यापिण्याचे)
सन्निपतितान (क्रिया.) – सभा असताना
अन्तराकथा (स्त्री.) – इकडचे तिकडचे बोलणे, गप्पागोष्टी
सिक्खि (सिक्खति क्रि.) – शिकला
एकच्चे (एकच्च, वि.) – काहीजण
अस्ससिप्पं (नपु.) – घोडे पाळणे, त्यांना शिकविणे ही कला
धनुसिप्पं (नपुं.) – धनुष्यबाण करण्याची कला
मुद्दासिप्पं (नपुं.) – शिक्के, नाणी करण्याची कला
संखानसिप्पं (नपुं.) – हिशोब करण्यातले प्राविण्य
कावेय्यासिप्पं (नपु.) – काव्य करण्याची कला
खेत्तविज्जासिप्पं (नपु.) – शेतीविषयक माहिती, कृषिविधान
सम्बहुलानं (सम्बहुल वि.) – अनेक, पुष्कळकरून
पच्छाभत्तं (क्रि. वि.) – जेवणानंतर, भोजनानंतर
सिप्पं (नपु.) – व्यवसाय, धंदा, हुनर
सिप्पानं अग्गं – सर्वश्रेष्ठ धंदा किंवा व्यवसाय
हत्थिसिप्पं (नपु.) – हत्ती पाळणे, हत्तींना शिकवण्याची कला
रथसिप्पं (नपुं.) – रथ तयार करण्याची कला
थरूसिप्पं (नपुं.) – तलवारी करण्याची कला
गणनासिप्पं (नपुं.) – संख्याशास्त्र
लेखासिप्पं (नपुं.) – कारकुनी किंवा लिखापढी करण्याची कला
लोकयतसिप्पं (नपुं.) – लोकव्यवहार जाणण्याची कला किंवा तर्कविद्या

स्वाध्याय

प्रश्न १ प्रश्नांची उत्तरे लिहा

१. बुद्धकाळातील व्यवसायांची नावे सांगा?
२. सिप्पसुत्तातील तुम्हाला आवडणारे व्यवसाय कोणते व का?

प्रश्न २ संधी विग्रह करा

१) एवमाहंसु
२) तत्थेकच्च

२

कुम्भकारकथा

(भिक्खुविभंगातून प्रस्तूत कथा घेतली आहे. बौद्ध धम्माबद्दल मनात आदर असल्यामुळे 'ज्या भिक्खूंना भिक्षापात्र पाहिजे त्यांना मी देईन', असे एका कुंभाराने जाहीर केले. पण त्याला किती त्रास द्यावा याचा विचार न करता, माझे पात्र लहान आहे, मोठे दे. मोठे आहे, लहान दे, अशा प्रकारे भिक्खुंनी त्याला इतकी पात्रे मागितली की, आपले पोट भरण्यासाठी काही मातीची भांडी वगैरे तयार करून विकण्या करीता त्या कुंभाराला वेळच मिळत नव्हता. त्याच्या कुटुंबावर उपासमारीची पाळी आली. तेव्हा कोणीही भिक्षापात्र मिळविण्यासाठी त्याला विनंती करू नये, असा नियम बुद्धाने केला. एका भिक्खुचे भिक्षापात्र फुटले तर तो हातानेच भिक्षा मागू लागला. लोकांना ते विचित्र वाटले. तेव्हा मूळचा नियम बदलून बुद्धाने नियम केला की चोरी इ. कारणाने भिक्षापात्र नष्ट झाल्यास किंवा फुटल्यास भिक्खुने भिक्षापात्रासाठी विनंती करीवी. यात तथागत बुद्धाची ची सामाजिक जाणीव दिसून येते.)
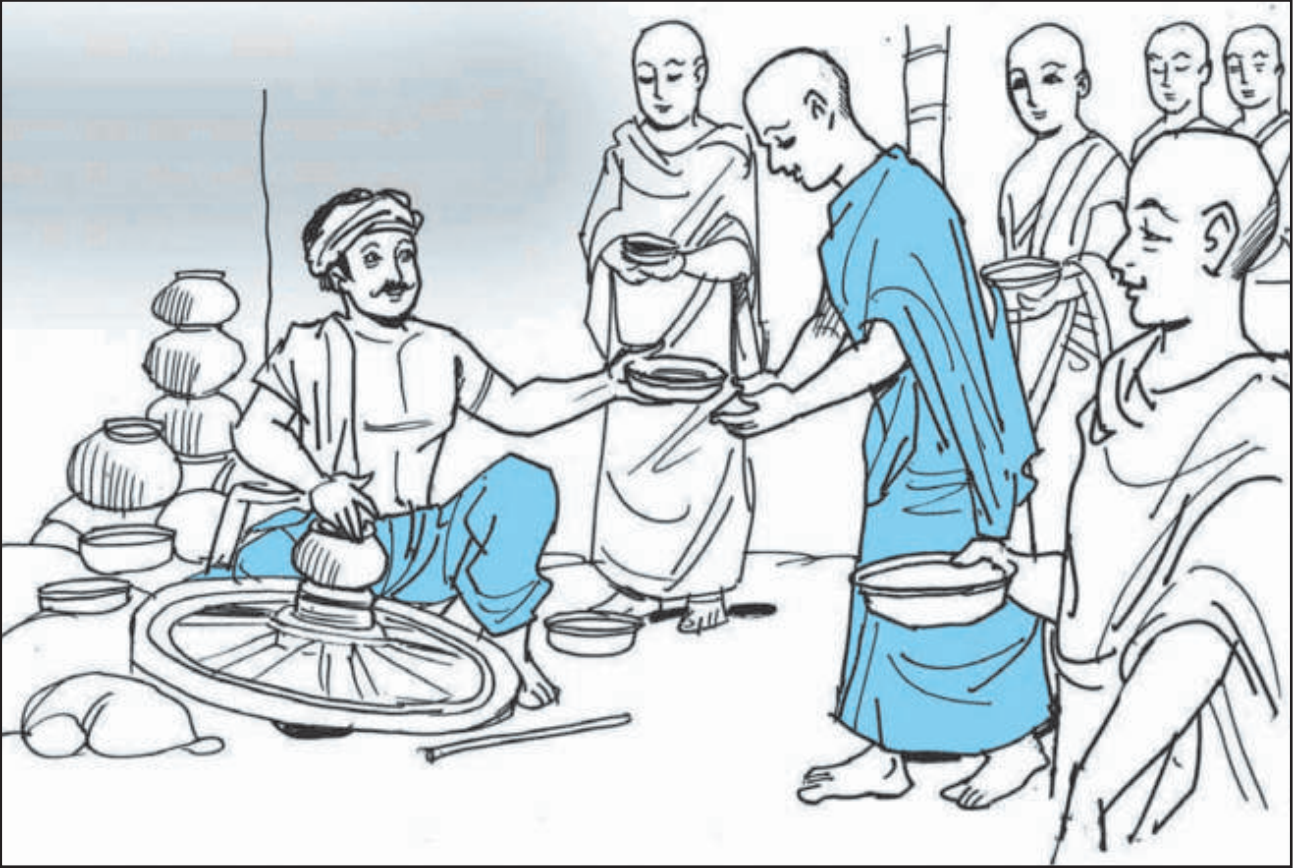
तेन समयेन बुद्धो भगवा सक्केसु विहरति कपिलवत्थुस्मिं निग्गोधारामे। तेन खो पन समयेन अञ्ञतरेन कुम्भकारेन भिक्खू पवारिता होन्ति – ''येसं अय्यानं पत्तेन अत्थो अहं पत्तेना'' ति। तेन खो पन समयेन भिक्खू न मत्तं जानित्वा बहू पत्ते विञ्ञापेन्ति येसं महन्ता पत्ता ते खुद्दके पत्ते विञ्ञापेन्ति। अथ खो सो कुम्भकारो भिक्खूनं बहू पत्ते करोन्तो न सक्कोति अञ्ञं विक्कायितं भण्डं कातुं, अत्तना पिन यापेति, पुत्तदारा पिस्स किलमन्ति। तं दिस्वा अञ्ञे मनुस्सा उज्झायन्ति।

अस्सोसुं खो ते भिक्खू तेसं मनुस्सानं उज्झायन्तानं। अथ खो ते भिक्खू भगवतो एतमत्थं आरोचेसुं। विगरहि बुध्दो भगवा। विगरहित्वा धम्मिं कथं कत्वा भिक्खू आमन्तेसि – ''न भिक्खवे, पत्तो वञ्ञापेतब्बो। यो विञ्ञापेय्य, आपत्ती दुक्कटस्सा'' ति।

तेन खो पन समयेन अञ्ञतरस्स भिक्खुनो पत्तो भिन्नो होति। अथ खो सो भिक्खु – ''भगवता पटिक्खिंत पत्तं विञ्ञापेतुं''

ति, कुक्कुच्चायन्तो न विञ्ञोपन्ति। हत्थेसु पिण्डाय चरति। मनुस्सा उज्झायन्ति – ''कथं हि नाम समणा सक्कपुत्तिया हत्थेसु पिण्डाय चरिस्सन्ति, सेय्यथापि तित्थिया '' ति अस्सोयु। अथ खो भिक्खु तेसं मनुस्सानं उज्झायन्तानं। अथ खो ते भिक्खू भगवतो एतमत्थं आरोचेसुं। अथ खो भगवा एतस्मिं निदाने एतस्मिं पकरणे धम्मिं कथं कत्वा भिक्खू आमन्तेसि ''अनुजानामि भिक्खवे, नट्ठपत्तस्स वा भिन्नपत्तस्स वा पत्तं विञ्ञापेतुं'' ति।

(जातकअट्ठकथा)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

पवारिता होन्ति – (त्यांना) निमंत्रण दिले होते
मत्तं – मात्रा, प्रमाण
खुद्दका पत्ता – लहान भिक्षापात्रे, भोजन पात्र
अत्तना न यापेति – स्वत:ची उपजीविका करत (करू शकत) नव्हता
उज्झायन्ति (क्रि.) – चिडत, कुरकुर करीत
आपत्ति दुक्कटस्स – दुष्कृत्य या प्रकारचा अपराध
पटिक्खित्तं – अटकाव केला आहे
तित्थिया (पु) – तत्वज्ञानाबाबत चुकीचे मत असलेले लोक, तैर्थिक
नट्ठपत्त (वि) – (चोरी किंवा काहीकारणाने) ज्याचे भिक्षापात्र नष्ट झाले आहे असा
अहं पत्तेन – (त्यांची मागणी) मी पात्रे देऊन (पूर्ण करीन)
विञ्ञापेन्ति – (भिक्षापात्रासाठी) विनंती केली
विक्कायितं भण्ड – विकण्यासाठी माल
किलमन्ति (क्रि.) – (त्यांना) त्रास होत असे
विगरही (क्रि.) – निंदा केली
आपत्ति (स्त्री) – अपराध
कुकुच्चायन्तो – कचरत असल्यामुळे
एतस्मिं निदाने – या संदर्भात
भिन्नपत्त (वि) – ज्याचे भिक्षापात्र फुटले आहे असा
पत्त (पु.) – पात्र, भोजन पात्र

अभ्यास

रूपे ओळखा

किलमन्ति, जानित्वा, सक्कोति, कातुं, विञ्ञापेतुं, चरिस्सन्ति

खाली दिलेल्या पालि शब्दांचे मराठी अर्थ लिहा

भण्ड, कुम्भकारा, पुत्तदारा, आरोचेसु, हत्थेसु

योग्य पर्याय लिहून वाक्य पूर्ण करा

१. हत्थेसु ___ चरति। (पिण्ड, पिण्डाय)
२. बुद्धो भगवा सक्केसु ___। (विहरन्ति, विहरति)
३. न भिक्खवे___ विञ्ञापेत्तब्बो। (पत्तो, पत्तेन)
४. ___ बुद्धो भगवा। (विगर, विगरहि)

प्रश्न : कुम्भकार कथेचा सारांश लिहा.

❑❑❑

३ सीलविमंसनं

(पापाचरण जसे उघड्यावर निषिध्द आहे तसेच ते एकांतातही निषिध्द मानले पाहिजे. कुणीही पाहत नाही म्हणून पापाचरण करायला हरकत नाही, ही कल्पना चुकीची आहे. हा संस्कार प्रस्तुत कथेत अत्यंत मनोरंजन पध्दतीत मांडला आहे.)
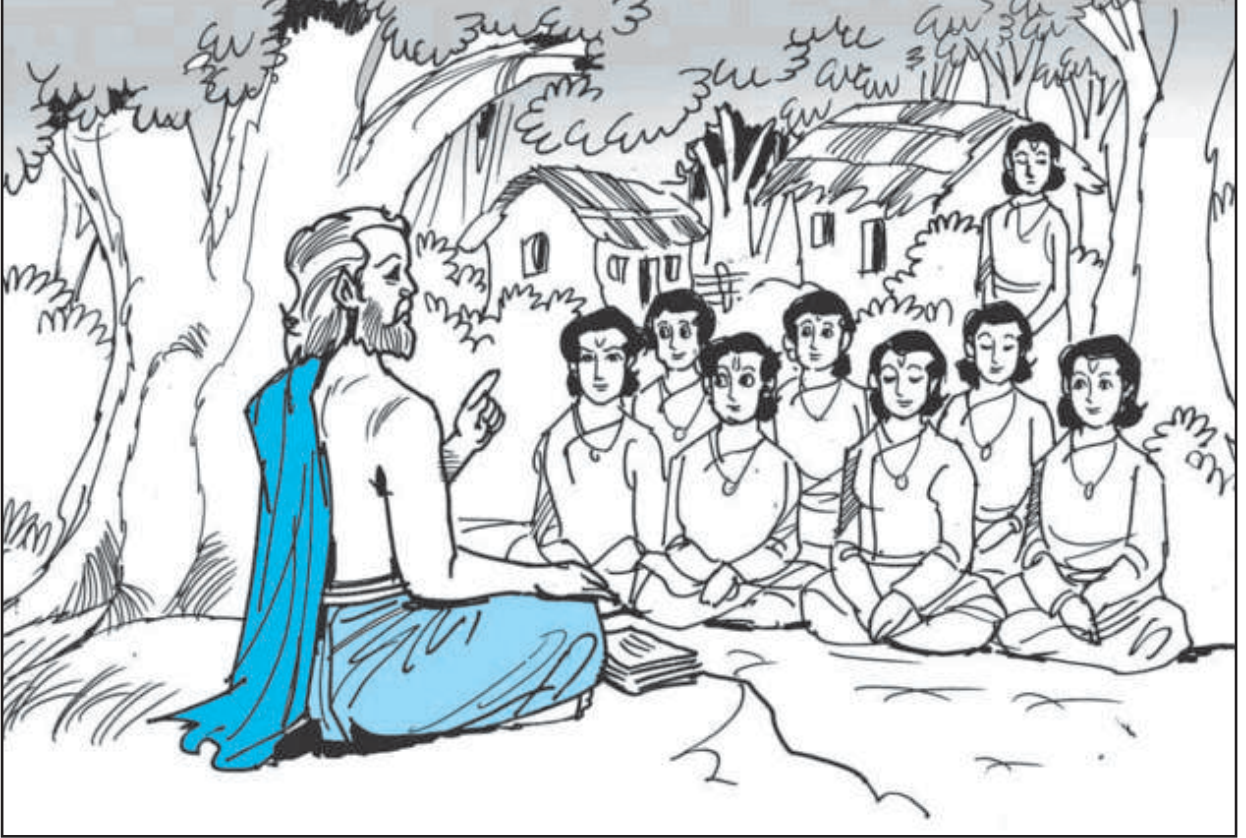
''अतीते वाराणसियं ब्रह्मदत्ते रज्जं कारेन्ते बोधिसत्तो ब्राह्मणकुले निब्बत्तित्वा वयप्पत्तो तत्थेव दिसापामोक्खस्स सन्तिके पञ्चन्नं माणवकसतानं जेट्ठो हुत्वा सिप्पं उग्गण्हि। आचरियस्स वयप्पत्तधीता अत्थि। सो चिन्तेसि इमेसं माणवकानं सीसं विमंसित्वा सीलसम्पन्नस्सेतं दस्सामि'' ति ।

सो एकं दिवसं माणवके आमन्तेत्वा 'ताता, मय्हं धीता वयप्पत्ता विवाहं अस्सा कारेस्सामि, वत्थलङ्कारं लध्दु, वट्ठति, तुम्हे ञातकानं अपस्सन्तानं थेनेत्वा वत्थालकारे आहरथ, केनेचि अदिट्ठमेव गण्हामि, दस्सेत्वा आभतं न गण्हामी'' ति आह। ते 'साधू' ति सम्पटिच्छित्वा ततो पट्ठाय ञातकानं अप्पस्सन्तानं थेनेत्वा वत्थपिलन्धनादीनि आहरन्ति। आचरियो आभतं आभतं विसुं विसुं येव ठपेसि। बोधिसत्तो न किञ्चि आहरि। अथ नं आचरियो आह– 'त्वं पन तात न किञ्चि आहरस्सी' ति। आम आचरिया' ति। कस्सा ताता' ति। 'तुम्हे कस्सचि पस्सन्तस्स आभतं न गण्हथ, अहं पन पापकरणे रहो न पस्सामी' ति दीपेन्तो इमे द्वे गाथा आह–

नत्थि लोके रहो नाम, पापकम्मं पकुब्बतो।
पस्सन्ति वनभूतानि, तं बालो मञ्ञति रहो।।
अहं रहो न पस्सामि, सुञ्ञं वापि न विज्जति।
यत्थ अञ्ञं न पस्सामि, असुञ्ञं होति तं मया।।

आचरियो तस्स पसिदित्वा तात, न मय्हं गेहे धनं नत्थि, अहं पन सीलसम्पन्नस्स धीतरं दातुकामो इमे माणवके वीमंसन्तो एवं अकासि, मम धीता तुय्हं एव अनुच्छविका' ति धितरं अलंकरित्वा बोधिसत्तस्स अदासि। सेस माणवके 'तुम्हे हि आभताभतं तुम्हाकं गेहमेव नेथा' ति आह।

(जातकअट्ठकथा)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

- **रज्ज (नपुं.)** – राज्य
- **वयप्पत्तो (वि.)** – वयात आलेला, विवाहास योग्य
- **दिसापामोक्खस्स (क्रि.)** – सर्वत्रप्रसिद्ध, किर्तीमान, प्रसिद्ध
- **माणवकसतानं (पुं.)** – तरूण, विद्यार्थी, पाचशे विद्यार्थी
- **सिप्प (वि.)** – शिल्प
- **धीता (वि.स्त्री.)** – मुलगी
- **ञातकानं (वि.)** – नातलग, संबंधी
- **थेनेत्वा (पूर्व,क्रि.)** – चोरी करून, अपहरण करून
- **केनेचि (वि.)** – कोणते
- **गण्हामि (क्रि.)** – ग्रहण केले
- **पट्ठाय (अ.)** – आरंभ करून, तेव्हापासून, त्यावेळेपासून
- **पकुब्बतो (क्रि.)** – क्रोधीत होणे
- **असुज्जं (वि.)** – न ऐकलेले
- **सीलसमन्नस्स (वि.)** – शीलवान, सीलसंपन्न
- **दातुकामो (पु.)** – देणारा, दाता
- **अनुच्छविका (वि.)** – योग्य, उचित
- **माणवक (वि.)** – विद्यार्थी, तरूण
- **तुम्हाकं** – तुम्हाला, तुमचे
- **नेथा** – घेवून जाणे
- **निब्बतित्वा (क्रि.)** – उत्पन्न होऊन
- **तत्थेव (क्रि.)** – त्या ठिकाणी, तेथे
- **पञ्चन्न** – पाचही
- **जेट्ठो (वि.)** – जेष्ट, मोठे
- **उग्गण्हि (कृ.)** – शिकत असलेला
- **लध्दुं (नपु.)** – प्राप्तीसाठी
- **अपरसन्तानं (वि.)** – आधार देणे
- **आहरथ (वि.)** – आणणे
- **आभतं (कृ.)** – आणलेला
- **सम्पटिच्छित्वा (पूर्व,क्रि.)** – विचारपुर्वक
- **गण्हथ** – घेतलेला, ग्रहण केलेला
- **वनभूतानि (नपु.)** – वृक्षवेली, झुडूपे
- **धीतर (नपु.)** – मजबूत, सहनशक्ती
- **अकासि (भूत क्रि.)** – केले
- **सेस(वि.)** – शिल्लक
- **आभताभतं (वि.)** – आणलेले भात (शिदोरी)
- **गेहमेव (पु.)** – घरातील
- **आह. (क्रिया)** – म्हणाला

स्वाध्याय

१. खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा

१. बोधिसत्वाने आपल्या घरून कोणतीही वस्तु का आणली नाही?
२. सीलविमंसन या पाठातून कोणता बोध घेता येतो?

२. जोड्या लावा

'अ' गट	'ब' गट
१. नत्थि लोके रहो नाम।	१. असुञ्ञं होति तं मया।
२. अहं रहो न पस्सामि।	२. तं बालो मञ्ञति रहो।
३. पस्सन्ति वनभूतानि।	३. पापकम्मं पकुब्बतो।
४. यत्थ अञ्ञं न पस्सामि।	४. सुञ्ञं वापि न विज्जति।
	५. वीमंसन्तो एवं अकासि।

❑❑❑

४

राहुल वत्थु

तिपिटकातील विनयपिटक यातील महावग्ग या भागातून प्रस्तूत उतारा घेतलेला आहे. तथागत बुद्ध जेव्हा कपिलवत्थुला जातात, तेव्हा राहुलकुमार त्यांना आपला वारसा मागतो. तेव्हा ते सारिपुत्ताला राहुलकुमाराला प्रव्रज्या देण्यास सांगतात. तेव्हा सारिपुत्त म्हणतो मी प्रव्रज्या कशी देऊ? तेव्हा तथागत बुद्धांनी तीन शरणगमनानी सामणेरास प्रव्रज्या देण्यास परवानगी दिली. सारिपुत्ताने राहुल कुमारास प्रव्रज्या देण्याचे वर्णन यात आलेले आहे.

अथ खो भगवा राजगहे यथाभिरन्तं विहरित्वा येन कपिलवत्थु तेन चारिकं पक्कामि । अनुपुब्बेन चारिकं चरमानो येन कपिलवत्थु तदवसरि। तत्र सुदं भगवा सक्केसु विहरति कपिलवत्थुस्मिं निग्गोधारामे। अथ खो भगवा पुब्बण्हसमयं निवासेत्वा पत्तचीवरं आदाय येन सुद्धोदनस्स सक्कस्स निवेसनं तेनुपसंकमि। उपसंकमित्वा पञ्ञत्ते आसने निसीदी। अथ खो राहुलमाता देवी राहुलं कुमारं एतदवोच – ''एसो ते राहुल पिता गच्छस्सु दायज्जं याचाही'' ति। अथ खो राहुलो कुमारो येन भगवा तेनु – पसंकमि, उपसंकमित्वा भगवतो पुरतो अट्ठासि – ''सुखा ते समण छाया''ति। अथ खो भगवा उट्ठायासना पक्कामि। अथ खो सो राहुलो भगवन्तं पिट्ठितो पिट्ठितो अनुबन्धि। ''दायज्जं मे देहि, दायज्जं मे समण देही'' ति। अथ खो भगवा आयस्मन्तं सारिपुत्तं आमन्तेसि।

तेन हि त्वं सारिपुत्त राहुलं कुमारं पब्बजेही ति । कथा हं भन्ते, राहुलं कुमारं पब्बाजेमी ति। अथ खो भगवा एतस्मिं निदाने एतस्मिं पकरणे धम्मिं कथं कत्वा भिक्खू आमन्तेसि – ''अनुजानामि भिक्खवे तीही सरणगमनेही सामणेरपब्बजं। अवञ्च पन भिक्खवे पब्बजितब्बो पठमं केसमस्सुं ओहारापेत्वा कासायानी वत्थानि आच्छादापेत्वा एकंसं उत्तरासंगं कारापेत्वा भिक्खूनं

पादे वन्दापेत्वा उक्कुटिकं निसीदापेत्वा अजलिं पग्गण्हापेत्वा एवं वदेही''ति वत्तब्बो बुद्धं सरणं गच्छामि। धम्मं सरणं गच्छामि। सङ्घं सरणं गच्छामि। दुतियम्पि बुध्दं सरणं गच्छामि। दुतियम्पि धम्मं सरणं गच्छामि। दुतियम्पिसङ्घं सरणं गच्छामि । ततियम्पि बुध्दं सरणं गच्छामि। ततियम्पि धम्मं सरणं गच्छामि। ततियम्पि सङ्घं सरणं गच्छामि ति। अनुजानामि भिक्खवे, इमेहि तीहि सरणं गमेहि सामणेरपब्बजं ति। अथ खो आयस्मा सारिपुत्तो राहुलं कुमारं पब्बाजेसि।

(विनय महावग्ग नालन्दा आवृत्ती)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

यथाभिरतं (क्रि.वि.) - जो पर्यंत इच्छा आहे
अनुपुट्ठा (वि.) - क्रमशः, क्रमाने
पब्बज्जा - प्रव्रज्या, सन्यास
अनुजानामि (क्रिया) - परवानगी देणे, अनुमती देतो
विहरित्वा (पू.क्रि.) - विहार करून
दायज्ज (नपु.) - उत्तराधिकार, वारसा
उट्ठायासना - आसनावरून उठून
उक्कुटिक (वि.) - उकीडवे बसलेला

टीप

पब्बज्जा : घराचा त्याग करून भिक्खू संघात प्रवेश करण्याची ज्यांना इच्छा आहे, त्यांना सामणेर पब्बज्जा दिली जाते अशा सामणेराला दहा सीलांचे पालन करावे लागते. तसेच संघात राहून धम्माचा अभ्यास करावा लागतो.

स्वाध्याय

रूपे ओळखा

विहरत्वा, पक्कामि, निवासेत्वा, विहरति, उपसंकमित्वा, गच्छामि

सन्धि विग्रह करा

एतदवोच
उट्ठायासना

खाली दिलेल्या पालि शब्दांचे वाक्यात उपयोग करा

उपसंकमित्वा, निसीदि, सरण, अंजलि

लघुत्तरी प्रश्न

१. तथागत बुद्ध चारिका करीत कुठे गेले?
२. तथागत बुद्ध कपिलत्थुला कोठे थांबले?
३. यशोधरेने राहुलकुमाराला काय मागण्यास सांगितले?
४. तथागत बुद्धानी सारिपुत्ताला काय सांगितले?

❑❑❑

सुपतिट्ठितो भिक्खुणिसंघो

(बौध्द धम्माचे प्रवर्तक तथागत बुध्दाने आपल्या धम्माचा प्रचार व प्रसाराकरीता पहिल्यांदा भिक्खू संघाची स्थापना केली. त्यानंतर त्यांनी काही वर्षानंतर स्त्रियांच्या मुक्ति करीता, कल्याणाकरीता, भिक्खूणी संघाची स्थापना केली. भिक्खुणी संघाची स्थापना करण्याकरीता महापजापति गोतमी व आयुस्मान आनंद यांनी तथागत बुद्धाला बराच आग्रह केलेला होता. कारण पुरूषाप्रमाणेच स्त्रियांना सुध्दा समाजाच्या कल्याणाकरीता व स्वताच्या मुक्ति करीता, स्वातंत्र्याकरीता ज्ञानाची प्राप्ती करता येईल, स्वतंत्र व मुक्त व विशुद्ध जीवन जगता येईल या करीता भिक्खूणी संघाची स्थापना करणे आवश्यक होते. या पाठातून निश्चितपणे आपल्याला भिक्खूणी संघाचे महत्व लक्षात येईल.)

एकं समयं भगवा वेसालियं विहरति कूटागार सालायं। तस्मिं काले सुध्दोदनमहाराजा सेतच्छतस्सेव हेट्ठा व अरहत्तं सच्छिकत्वा परिनिब्बायि । अथ महापजापति गोतमिया पब्बज्जाय चित्तं उप्पज्जि। ततो रोहिणीनदीतीरे कलहविवादसुतन्तदेसनाय परियोसाने निक्खमित्वा पब्बजितानं पञ्चन्नं कुमारसतानं पादपरिचारिका एकज्झासया व ‘मयं सत्थुसन्तिके पब्बज्जिस्सामा’ ति अवोचिंसु। ततो ता सब्बा महापजापतिं अग्गं कत्वा पमुखं कत्वा सत्थुसन्तिकं अगमिंसु। महापजापति गोतमि कप्पकं पक्कासापेत्वा केसं छिन्दापेत्वा कासायानिवत्थानि आच्छादेत्वा सब्बा ता सक्कियानिया इत्थिया आदाय वेसालिंनगरे अगमसि। तत्थ आनन्दत्थेरेन महाकारूणिको सिध्दत्थो गोतमं याचापेत्वा पब्बज्जं उपसम्पदं च अलत्थ।

एवं उपसम्पन्ना पन महापजापति गोतमी सत्थुस्स उपसंकमित्वा अभिवादेत्वा एकमन्तं अट्ठासि। अथ'स्सा सत्था धम्मं देसेसि। सा न अचिरं येव अरहत्तं अपापुणि। सेसा पञ्चसता भिक्खुणि पि कम्मेन अरहत्तं पापुणिंसु। एवं भिक्खुणीसंघे सप्पतिट्ठते

पुथुभूते तत्थ गाम-निगम-जनपद-राजधानिसु कुलित्थियो कुल सुण्हायो कुलकुमारियो बुध्दसुबुध्दतं धम्मासुधम्मतं संघसुपटिपत्तिं च सुत्वा सासने अभिप्पसन्ना संसारे चं जातसंवेगा अहेसुं। ता सब्बापि अत्तनो अत्तनो सामिके मातापितरो ञातके च अनुजानापेत्वा सासने पब्बजिंसु। पब्बजित्वा च सीलाचारसम्पन्ना सत्थुनो च, थेरानं च सन्तिके ओवादं लभित्वा घटेन्तियो वायमन्तियो न चिरस्सेव अरहन्तं सच्छाकंसु। ताहि उदानादिवसेन तत्थ तत्थ भासिता गाथा एकज्झं कतां थेरीगाथा नाम वुच्चति।

(थेरीगाथा अट्ठकथा)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

विहरति (क्रि.) - राहतो, विहार करतो
हेट्ठा (क्रि.वि.) - खाली, तळाला
परिनिब्बायि (भू.क्रि.) - परिनिर्वाण पावले
सत्थु (पु.) - शास्ता, शासक
छिन्दति (क्रि.) -कापतो
कासाय (नपु.) - कासायवस्त्र, विरक्ती दर्शक रंग
याचित्वा (पू.क्रि.) - याचना करून
पापुणि (भू.क्रि.) - पोहोचला, गाठले
पब्बजित्वा (पूर्व. कि.) - प्रव्रजित होऊन
वुच्चति(क्रि.) - सांगतो, उच्चारतो, बोलतो
कूटागार (नपु.) - शिखर असलेली इमारत
अरहत्त (नपु.) - अर्हत्व
निक्खामित्वा (पू.क्रि) - घरातून निघून जाऊन,गृहत्याग करून
प्रमुख(वि.) - प्रमुख, मुख्य, कर्ता
केसं दिग्न्दापेत्वा - केस कापून
इत्थिया - स्त्रिया
अभिवादेत्वा (क्रि.) - अभिवादन करून
सुत्वा - ऐकून
भासति (क्रि.) -बोलतो, चमकतो

अभ्यास

प्रश्न १. खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा -

१. तथागत बुद्धाने भिक्खूणी संघाची स्थापना का केली?
२. महापजापतीच्या मनात प्रव्रज्येचा विचार केव्हा आला?
३. भिक्खुणी संघ हळू-हळू कसा वाढत गेला?

प्रश्न २. खालील पालि प्रश्नांची पालित उत्तरे लिहा

१. भगवा वेसालियं कुहिं विहरति?
२. थेरीगाथा नाम किदीसा वुच्चति?

❑❑❑

६

द्वे पिण्डपाता समसमफला

हा गद्य पाठ सुतपिटकातील दीघानिकायातील महावग्गातून घेतलेला आहे. भगवान बुद्धाच्या जीवनामध्ये दोन भोजनाचे अत्यंत महत्व आहे. सुजातेने दिलेली खीर खावून ते सम्यक सम्बुद्ध झाले. तर चुन्दाने दिलेले भोजन ग्रहण करून ते महापरिनिर्वाणास प्राप्त झाले. त्यामुळे हे दोन्ही भोजन समान फल देणारे आहेत. त्यापैकी एकालाही कमी लेखू नये हे यात सांगितलेले आहे.

अथ खो भगवा आयस्मन्तं आनन्दं आमन्तेसि – ''सिया खो पनानन्द, चुन्दस्स कम्मारपुत्तस्स कोचि विप्पटिसारं उप्पादेय्य – 'तस्स ते, आवुसो चुन्द, अलाभा, तस्स ते दुल्लध्दं, यस्स ते तथागतो पच्छिमं पिण्डपातं परिभुञ्जित्वा, परिनिब्बुतो ति। चुन्दस्स, आनन्द कम्मारपुत्तस्स एवं विप्पटिसारो पटिविनेतब्बो – 'तस्स ते, आवुसो चुन्द, लाभा, तस्स ते सुलध्दं, यस्स ते तथागतो पच्छिमं पिण्डपातं परिभुञ्जित्वा परिनिब्बुत्तो। सम्मुखा मेतं, आवुसो चुन्द, भगवतो, सुतं सम्मुखा पटिग्गहितं –

'द्वेमे पिण्डपाता समसमफला समविपाका अतिविय अञ्ञेहि पिण्डपातेहि महप्फलतरा च महानिसंसतरा च। कतमे द्वे? यं च पिण्डपातं परिभुञ्जित्वा तथागतो अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुज्झाति, यं च पिण्डपातं परिभुञ्जित्वा तथागतो अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायति – इमे द्वे पिण्डपाता समसमफला समविपाका अतिविय अञ्ञेहि पिण्डपातेहि महप्फलतरा च महानिसंसतरा च। आयुसंवत्तनिकं आयस्मता चुन्देन कम्मारपुत्तेन कम्मं उपचितं, वण्णसंवत्तनिकं आयस्मता चुन्देन कम्मारपुत्तेन कम्मं उपचितं, सुखसंवत्तनिकं आयस्मता चुन्देन कम्मारपुत्तेन कम्मं उपचितं, यससंवत्तनिक आयस्मता चुन्देन कम्मारपुत्तेन कम्मं, उपचितं, सग्गसंवत्तनिकं आयस्मता चुन्देन कम्मारपुत्तेन कम्मं, उपचितं आधिपतेय्यसंवत्तनिक आयस्मता चुन्देन कम्मारपुत्तेन कम्मं उपचितं' ति।

''चुन्दस्स, आनन्द, कम्मारपुत्तस्स एवं विप्पटिसारो पटिविनेतब्बो'' ति।

अथ खो भगवा एतमत्थं विदित्वा तायं वेलायं इमं उदानं उदानेसि –

''ददतो पुञ्ञं पवड्ढति,
संयमतो वेरं न चीयति।
कुसलो च जहाति पापकं,
रागदोसमोहक्खया सनिब्बुतो'' ति।

(सुत्तपिटके – दीघनिकायपालि – २ महावग्गो)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

विप्पटिसार (पुं.) – पश्चाताप
पच्छिम (वि.) – अंतिम, शेवटचा
परिनिब्बुता (परिनिब्बुत) – परिनिर्वाण पावले
सुलध्द (वि.) – चांगला फायदा, चांगला लाभ
पटिग्गति (कृ.) – घेताना, मिळवितांना, प्राप्त करतांना
कम्मार (पु.) – लोहार किंवा सोनार
निब्बाण (नपु.) – निर्वाण, विझणे
उपचित (कृ.) – ढीग, साठा
दुल्लध्द (वि.) – अवघड, दुर्लभ, मिळण्यास कठिण
पिण्डपात (पुं.) – भिक्षाटन, भोजनदान
परिभुञ्जित्वा (क्रि.) – उपयोगात आणून, जेवण करून
तथागत (वि.) – बुद्धाचे एक नाव
अभिसम्बुज्झति (क्रि.) – संबोधि प्राप्त केली, बुध्दत्व प्राप्त केले
अनुपादिसेसाय (अनुपादिसेस वि.) – निर्वाणाचे मूळ
निब्बाण धातुया (निब्बाण धातु स्त्री) – निर्वाणाचे क्षेत्र
जहाति (जहाति क्रि.) – सोडून टाकतो, टाकून देतो, त्यागून देतो

स्वाध्याय

खाली दिलेल्या पालि शब्दांचे वाक्यात उपयोग करा.

कोचि, सचे, कम्मं, दूल्लध्द

जोड्या लावा

'अ' गट	'ब' गट
१. तथागतो पच्छिमं	१. समसमाफला
२. द्वे पिण्डपाता	२. न चियाति
३. कम्मारपुत्तेन कम्म	३. पिण्डपातं
४. संयमतो वेरं	४. उपचितं

प्रश्न : समान फळ देणारे दोन पिण्डपात कोणते ?

❑❑❑

७

बाबासाहेबो आम्बेडकरो

बाबासाहेबो आम्बेडकरो मज्झपदेसे महुनगरे जातो। सो जातो एकुनवुतिअट्ठसताधिकसहस्से वस्से एप्पिल मासे चतुद्दस दिवसे।

तस्मिं खो पन समये भारतदेसे जातिभेदो, जातिवादो अहेसुं। तं जातिभेदे अच्छुत जाति नामस्स जातिया अहोसि। तेन कारणा समाजम्हि सब्बत्थ असमभावो च विसमभावो च अहोसि।

तथापि बाबासाहेबो एतं बुद्धवचनं जानासि–

''न जच्चा वसलो होति, न जच्चा होति ब्राह्मणो।

कम्मुना होति वसलो, कम्मुना होति ब्राह्मणो।

अथ खो सो एतं असमभावं विनासेतुं चेव, समभावं पतिट्ठापेतुं च विविधं सम्मा वायामं अकासि। सो बुद्धसासनेन च भारतीयसंविधानेन च समाजम्हि समानत्तं पतिट्ठापेतुं विरियं आरभि।

तस्मा बाबासाहेबो तस्मिं समये पमुखेसु विस्सविज्जालयेसु अज्झापनं पापुण्णि । सो हेव यावजीतं विज्जत्थी अहोसि। सो निच्चं याव अट्ठारसघटिका अज्झयनं कारेसि । तस्मा कारणा सो नाना पोत्थकं रचयि। एवं गन्थो आंग्ल भासाय लिखितं अथपरं सो भारत देसस्स संविधानं रचयि। सोपि सो ''बुद्ध ॲन्ड हिज धम्म'' नामेन अतिपकतं गन्थं रचयि। सो पालिभासापचारणकातुं सदकोसञ्च व्याकरणञ्च रचयि।

तस्मिं समये भारतदेसे आंग्लवासि रज्जं कारेसि। सकला भारतरट्ठिक मनुस्सा च आंग्लरज्जतो विमुच्चितुं इच्छन्ति। तथापि पुब्बेव खो आंग्लरज्जतो अ-पराधिनता बाबासाहेबो चिन्तेसि – समाजपरिवत्तनं अधिको सोपकारो होति। तस्मा सो अनन्तरं समाजपरिवत्तनकातुं विरियं आरभि। सब्बेसानं मनुस्सानं हिताय सो नागपूरनगरे अत्तानं सतसहस्साधिकं अनुचरेहि बुध्दधम्मं पटिगण्हि। एवं हि सो धम्मचक्कं पुन पटिवत्तेसि। इदं ठानं अज्ज दिक्खाभूमि नामेन विख्यातो अत्थि। एतञ्च हि आधुनिकं धम्मचक्कप्पवत्तनं होति। एवं हि बाबासाहेबो बुद्धधम्मं भारतदेसे पुन अभिहरी।

अथ खो न चिरस्सेव छपञ्ञासाधिक नवसतसहस्से वस्से दिसेम्बरमासे छट्ठदिवसे देहलीनाम नगरे बाबासाहेबो आयुक्खयं अभावि। तस्स सरीरं मुम्बईनामकं नगरं आणेत्वा अंतिमं संखारं अकासु। अधुना इदं ठानं चेतियभूमी'ति अतिविय पकतो, होति।

तेन वुच्चति – बाबासाहेबो दुतियो अनतिक्कपुग्गलो होती'ति एतं वचनं कथितं आक्सफोड्डनामकेन अतिपकत महाविज्जायतनेन रचित पोत्थके। बाबासाहेबो आम्बेडकरो अम्हाकं महानरट्टपुरिसो अत्थि। आधुनिक भारतीय संविधानस्स सिप्पकारो अत्थि।

(स्वरचित)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

जात (भू. क्रि. जायति) – जन्मला, उत्पन्न झाला

चतुद्दसु (सप्तमी अ.व.) – १४ ला

पन (अव्यय)–आणि, अद्याप, परंतु आणि आता, अहंसु

विनासेति (क्रि.) – विनाश घडवून आणतो, नाश करतो, नष्ट करतो

विरिय (नपुं.) – प्रयत्न, उर्जा, शक्ती

विस्सविज्जालयन (नपुं.) – विश्वविद्यालय

पुब्ब (वि.) – पूर्वी, आधी

अनुचर (पु.) – अनुयायी

आणेत्वा (अव्यय) – आणून, आणल्यानंतर

वस्स (पु.) – १) वर्ष १) वर्षा, पाऊस

खो (अव्यय) – खरोखर, निश्चितपणे

तथा (क्रि. वि.) – अशाप्रकारे, म्हणून

असमभाव – असमानता

पतिट्ठापेति (क्रि.) – प्रस्थापित करणे

सम्मा (अव्यय) – योग्य, बरोबर, सम्यक, संपुर्णपणे

यावजीव (विशे.) – जीवनभर, आयुष्यभर

विमुच्चति (वि+मुच) – मुक्त होतो, स्वतंत्र होतो

अभिहरति (क्रि.) – आणतो

न चिरस्सेव – लवकरच

अधुना (क्रि. वि.) – आता

वुच्चति – म्हटले जाते, म्हणतो

संधी विग्रह करा

अ) पराधिनता – पर + अधिनता

ब) सतसहस्साधिकं – सतसहस्स + अधिकं

क) एतञ्च – एतं + एच

ड) चिरस्सेव – चिरस्स + एव

अभ्यास

प्रश्न १ माध्यम भाषेत उत्तरे लिहा.

अ) बाबासाहेबांना बुद्धाचे कोणते वचन पूर्वीपासुन माहीत होते?

ब) भारतातील विषमता नष्ट करण्यासाठी बाबासाहेबांनी कोणते प्रयत्न केले?

क) 'दिक्षाभूमी' विषयी थोडक्यात माहिती लिहा.

ड) 'चैत्यभूमी' विषयी माहिती लिहा.

प्रश्न २ पालि भाषेत उत्तर लिहा.

अ) बाबासाहेबो कुहिं जातो?

ब) समभावं पतिट्ठापेतुं बाबासाहेबो किं अकासि?

क) कस्सपकारे समाजम्हि असमभावं अहोसि?

प्रश्न ३ विभक्ती ओळखा

अ) नेतु

ब) महुनगरे

क) वण्णेसु

ड) बुद्धस्स

प्रश्न ४ शब्दांची रूपे ओळखा

अ) आणेत्वा

ब) पतिट्ठापेतुं

क) रचयि

❑❑❑

१ उत्तराथेरी

(पाली थेरीगाथा मधील उत्तराथेरी ही एक अतिशय महत्वाची थेरी आहे. उत्तराथेरी ही तथागत बुद्धाच्या काळातील एक अतिशय महत्वाची थेरी असून या थेरीने या गाथे मध्ये आपल्या भिक्खुनी होण्यापूर्वीच्या जीवनाचे वास्तविक वर्णन केलेले आहे. या गाथेमध्ये उत्तराथेरीने अतिशय कष्टमय जीवनाचे वर्णन केलेले आहे. त्याच प्रमाणे स्त्रीजीवनाचे जे दुक्ख आहेत त्या दुक्खांचे वास्तविक वर्णन केलेले आहे. भिक्खुनी संघामध्ये प्रवेश केल्यानंतर उत्तराथेरीला जे ज्ञान व सुख प्राप्त झाले त्याचे ही वर्णन येथे आलेले आहे.)

मुसलानि गहेत्वान, धञ्ञ कोट्टेन्ति माणवा ।
पुत्तदारानि पोसेन्ता, धनं विन्दन्ति माणवा ।।१।।

घटेथ बुध्दसासने, यं कत्वा नानुतप्पति।
खिप्पं पादानि धोवित्वा, एकमन्तं निसीदथ ।।२।।

चित्तं उपट्ठपेत्वान, एकग्गं सुसमाहितं।
पच्चवेक्खथ सङ्खारे, परतो नो च अत्ततो ।।३।।

तस्साहं वचनं सुत्वा, पटाचारानुसासनिं।
पादे पक्खालयित्वान, एकमन्ते उपाविसिं ।।४।।

रत्तिया पुरिमे यामे, पुब्बजातिमनुस्सरिं ।
रत्तिया मज्झिमे यामे, दिब्बचक्खुं विसोधयि ।।५।।

रत्तिया पच्छिमे यामे, तमोक्खधं पदालयिं ।
तेविज्जा अथ वुट्ठासिं, कता ते अनुसासनी ।।६।।

सक्कं व देवा तिदसा, सङ्गामे अपराजितं।
पुरक्खत्वा विहस्सामि तेविज्जाम्हि अनासवा ।।७।।

शब्दार्थ / सद्दत्थ

मुसलानि गहेत्वान – मूसळ घेऊन
पुत्तदारानि पोसेन्ता – पुत्र-पत्नीचे पालनपोषण करतात
विन्दान्तं – अनुभव करतात
बुध्दसासने – बुध्दशासनामध्ये
खिप्पं – शिघ्र
धावित्वा – धावून
चित्तं – चित्त, मन
एकग्ग – एकाग्र
पच्चवेक्खथ – प्रयत्न, निरीक्षण करीत
सुत्वा – ऐकूण
धम्म कोट्टेन्तं – धान्य कुटत
धनं – धान्य
घटेथ – प्रयत्न करता
नानुतप्पातं (न+अनुतप्पातं) – जो पश्चाताप करीत नाही
पादानि – पायांनी
एकमन्तं निसीदथ – एका बाजुला बसला
उपट्ठपेत्वान – समर्पित करून
सुसमाहितं – चांगल्या प्रकारे संयमित
वचन – वचन, वाणी
पादे पक्खालायित्वान – पाय धुऊन, स्वच्छ करून

एकमन्ते उपाविसिं – एका बाजुला स्थान ग्रहण केले
पुरिमे यामे – पहिल्या यानात
मज्झिम – मध्यम
विसोधायि – शुध्द केले
तमोक्खन्ध – अन्धकार समूह
अनासवा – अनाश्रव, आश्रवरहित
रत्तिया – रात्री मध्ये
पुब्बजाति – पूर्वजन्म, पूर्व जीवनामध्ये
दिब्बचक्खुं – दिव्यचक्षु, असामान्य जाणिव
पच्छिमे – अंतिम, नंतर, शेवटी
पुरक्खत्वा – पूर्ण करून

सन्धि विग्रह

तस्स + अहं = तस्साहं
न + अनुतप्पति = नानुतप्पाति

स्वाध्याय

रूपे ओळखा.

कोट्टेन्ति, धोवित्वा, पक्खालयित्वान, विहस्सामि, निसीदथ, सुत्वा

प्रश्न

उत्तराथेरीने स्वताच्या अनुभवातून काय कथन केले ते सांगा?

२

सुभासितमाला

सुभासित (सुभाषित) म्हणजे सुंदर छोटे व अर्थपूर्ण वचन. संपूर्ण पाली वाङ्मय सुभाषितांनी अतिशय समृध्द आहे. अत्यंत कमी परंतु समर्पक शब्दांच्या वापराने एखादा महत्वपूर्ण विचार अशा सुभाषितात सांगितला जातो. सुभाषित हे पद्यात्मक असते. त्याची रचना छन्दबध्द असते.

प्रस्तुत सुभासितमाला ही धम्मपदातील काही गाथांचा संग्रह आहे. यामध्ये बौध्द जीवन पध्दती पालि गाथांच्या माध्यमाद्वारे अतिशय चांगल्या प्रकारे सांगितल्या गेलेली आहे.

न तं कम्मं कतं साधु, यं कत्वा अनुतप्पति ।
यस्स अस्सुमुखो रोदं, विपाकं पटिसेवति ।।१।।

धम्मपीति सुखं सेति, विप्पसन्नेन चेतसा ।
अरियप्पवेदिते धम्मे, सदा रमति पण्डितो ।।२।।

पापोपि पस्सति भद्रं, याव पापं न पच्चति ।
यदा च पच्चति पापं, अथ पापो पापानि पस्सति ।।३।।

सीलदस्सनसम्पन्नं, धम्मट्ठं सच्चवेदितं ।
अत्तनो कम्म कुब्बानं, तं जनो कुरूते पियं ।।४।।

न तेन पण्डितो होति, यावता बहु भासति ।
खेमी अवेरी अभयो, ''पण्डितो' ति पवुच्चति ।।५।।

सुकरानि असाधुनि, अत्तनो अहितानि च ।
यं वे हितञ्च साधुञ्च, तं वे परमदुक्करं ।।६।।

चन्दनं तगरं वापि, उप्पलं अथ वस्सिकी ।
एतेसं गन्धजातानं, सीलगन्धो अनुत्तरो ।।७।।

तण्हाय जायती सोको, तण्हाय जायति भयं ।
तण्हाय विप्पमुत्तस्स, नत्थि सोको कुतो भयं ।।८।।

अत्ता ही अत्तनो नाथो, को हि नाथो परो सिया ।
अत्तना हि सुदन्तेन, नाथं लभति दुल्लभं ।।९।।

उत्तिट्ठे नप्पमज्जेय्य, धम्मं सुचरितं चरे ।
धम्मचारी सुखं सेति, अस्मिं लोके परम्हिच ।।१०।।

न तावता धम्मधरो, यावता बहु भासति ।
यो च अप्पम्पि सुत्वान, धम्मं कायेन पस्सति ।
स वे धम्मधरो होति, यो धम्मं नप्पमज्जति ।।११।।

न तं माता पिता कयिरा, अञ्ञे वापि च ञातका ।
सम्मापणिहितं चित्तं, सेय्यसो नं ततो करे ।।१२।।

शब्दार्थ / सद्दत्थ

कम्म (नपुं.) – कर्म, काम, कार्य
साधु (वि.) – चांगले, उत्तम
अनुतप्पति (क्रि.) – पश्चाताप करतो
पटिसेवति (क्रि.) – पाळतो, सेवन करतो
सेति (क्रि.) – झोपणे
विप्पसन्नेन चेतसा – प्रसन्न किंवा शुध्द मनाने
सदा (क्रि.वि.) – नेहमी
भद्र (वि.) – शुभ, चांगले
पच्चति (क्रि.) – पिकतो, पकतो
धम्मट्ठ (वि.) – धम्मामध्ये सुस्थापित
अत्त (पु.) – स्वतः
भासति (क्रि.) – बोलतो
अवेरी (वि.) – शत्रू नसलेला
सुकर (वि.) – सोपे, सहज केलेले
अत्तनो (छ.वि.) – स्वतःचा
य (सः) – जे, जो, जी
परम (वि.) – अतिशय, उच्च, श्रेष्ठ
अथ (अ.) – पुन्हा
एतेसं – ह्या सर्वांचा
अनुत्तर (वि.न+उत्तर) – सर्वश्रेष्ठ, अतुलनीय
जायति (क्रि.) – उत्पन्न होतो
भयं (नपुं.) – भय, भिती
कुतो (क्रि. वि.) – कुठून
हि (अ.) – खरोखर, निश्चित
परो – दुसरा, कोणी वेगळा
सुदन्त (वि.) – सुसंयमीत
दुल्लभ (वि.) – दुर्लभ, प्राप्त होण्यास अवघड
नप्पमज्जति (क्रि.) – आळस न करणे असावध नसणे
सुचरितं चरे – सदाचाराने जगा
अस्मिं लोके – ह्या जगात
तावता (क्रि. वि.) – तोपर्यंत, त्यामुळे
बहु (वि.) – पुष्कळ, भरपूर
च (उ.अ.) – आणि, नंतर, आता
अपि (अ.) – सुध्दा, आणि, आणि नंतर

कत (क.भू.धा.वि.) – केलेले
कत्वा (पू.अ.) – केल्यानंतर, करून
विपाक (पु.) – परिणाम, कार्याचे फळ
धम्मपीति (स्त्रि.) – धम्मामध्ये आनंद मानणारा, धर्मप्रीति
विप्पसन्न (वि.) – प्रसन्न, शुध्द, अतिशय प्रसन्न
वेदित (कु.भा.धा.वि.) – अनुभवलेले
पस्सति (क्रि.) – पाहतो, समजतो
याव (अ.) – जोपर्यंत
सीलदस्सनसम्पन्न – सदाचार आणि विचाराने परिपूर्ण
सच्च (न.) – सत्य
बहु (वि.) – पुष्कळ
खेमी (वि.) – शांत
पवुच्चति (कर्मणी) – म्हटले आहे, संबोधले आहे
असाधु (वि.) – वाईट
अहित (वि.) – अहितकारक
वे (अ.) – खरोखर, निश्चितपणे
दुक्कर (वि.) – करण्यास अवघड
गन्ध (पु.) – सुगन्ध, सुवास
तन्हा (स्त्रि.) – तृष्णा, आसक्ती
सोक (पु.) – शोक, दुक्ख
विप्पमुत्त (क.भू.धा.वि.) – मुक्त, अलिप्त
अत्त (पु.) – स्वता
नाथ (पु.) – स्वामी, मालक
सिया – होईल
लभति (क्रि.) – लाभ होतो, प्राप्त होतो
उत्तिट्ठति (क्रि.) – जागे होतो, उठतो
सुचरित (नपुं.) – योग्य आचार
धम्मचारी (वि.) – धम्माचे आचरण करणारा
न (अ) – नाही (नकारार्थी अव्यय)
यावता (क्रि. वि.) – जोपर्यंत, ज्यामुळे
भासति (क्रि.) – बोलतो
अप्प (वि.) – अल्प, थोडे
सुत्वान (पू.क्रि.अ.) – टिकुन, ऐकल्यावर
धम्मं पस्सति – धम्माचे आचरण करणे

कायेन (तृ.ए.) – शरीराने

न कयिरा – करणार नाही

जातक (पु.) – नातलग

सम्मा (अ.) – योग्य, बरोबर, संपूर्णपणे

ततां सेय्यसो – त्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ, अधिक

नं (छ.वि.) – त्या पुरुषाचे

काया (स्त्रि.) – शरीर

धम्मधर (वि.) – धम्म जाणणारा

अञ्ञ (वि.) – दुसरा

वा (अ.) – किंवा

पणिहित (भू.अ.) – नियंत्रित

ततो (अ.) – त्यापासून, त्यानंतर

स्वाध्याय h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h h

प्रश्न १ खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

अ) खरा ज्ञानी कोणाला म्हणावे ?

ब) धम्मधर कोणाला म्हटले पाहिजे ?

प्रश्न २ क्रियापदाची रूपे ओळखा

अ) कत्वा

ब) पस्सति

क) जायति

प्रश्न ३ विभक्ती ओळखा

अ) पापानि

ब) तण्हाय

क) अत्तनो

३

मेत्तसुत्तं

(पालि साहित्यातील खुद्दकनिकायातील सुत्तनिपात या काव्यमय ग्रंथातून हे प्रस्तूत सुत्त घेतले असून यातील सुत्तांमध्ये बौद्ध धम्मातील सिद्धांताचे मार्मिक वर्णन केले आहे. या सुत्तामध्ये प्राणीमात्राबद्दल मैत्रीभावना ठेवून सर्वावर प्रेम करावे. हा विचार यातून सांगितलेला आहे. यालाच उत्तमविहार (ब्रह्मविहार) भावना असेही म्हणतात.)

करणीयमत्थकुसलेन, यं तं सन्तं पदं अभिसमेच्च ।
सक्को उजू च सुजू च, सुवचोच'स्स मुदु अनतिमानी ।।१।।

सन्तुस्सको च सुभरो च, अप्पकिच्चोच सल्लहुकवुत्ति ।
सन्तिन्दियो च निपको च, अप्पगब्भो कुलेसु अननुगिध्दो ।।२।।

न च खुद्दं समाचरे किञ्चि, येन विञ्ञू परे उपवदेय्युं।
सुखिनो वा खेमिनो होन्तु, सब्बे सत्ता भवन्तु सुखितत्ता ।।३।।

ये केचि पाणभूतत्थि, तसा वा थावरा अनवसेसा ।
दीघा वा ये महन्ता वा, मज्झिमा रस्सकाणुथूला ।।४।।

दिट्ठा वा येव अदिट्ठा ये च, दूरे वसन्ति अविदूरे ।
भूता वा संभवेसी वा, सब्बे सत्ता भवन्तु सुखितत्ता ।।५।।

न परो परं निकुब्बेथ, नातिमञ्ञेथ कत्थचि नं कञ्चि ।
व्यारोसना पटिघसञ्ञा, नाञ्ञमञ्ञस्स दुक्खमिच्छेय्य ।।६।।

माता यथा नियं पुत्तं, आयुसा एक पुत्तमनुरक्खे ।
एवंपि सब्बभूतेसु, मानसं भावये अपरिमाणं ।।७।।

मेत्त च सब्बलोकस्मिं, मानसं भावये अपरिमाणं ।
उध्दं अधो च तिरियं च, असंबाधं अवेरं असपत्तं ।।८।।

तिट्ठं चरं निसिन्नो वा, सयानो वा यावतस्स विगतमिध्दो ।
एतं सतिं अधिट्ठेय्य, ब्रह्ममेत्तं विहारं इधमाहु ।।९।।

दिट्ठिं च अनुपगम्म सीलवा, दस्सनेन सम्पन्नो ।
कामेसु विनेय्य गेधं, नहि जातु गब्भसेय्यं पुनरेती'ति ।।१०।।

(सुत्तनिपात)

शब्दार्थ / सद्दत्थ

अभिसमेच्च (पू.क्रि.) - पूर्ण विचार करून, चांगल्याप्रकारे समजून

सुजू (वि.) - सरळ

अप्पकिच्च (वि.) - अल्पकाम, सोपेकाम,

सक्का - शक्य, संभव

उजु (वि.) - सरळ

उजू च सुजू च - सरळात सरळ

सल्लहुक (वि.) - हलका, चपळ

निपक (वि.) – हुशार, दक्ष, तत्पर, बुध्दीमान
अननुगिध्दो – अतिलोभ न बाळगणारा
किञ्चि (अ.) – काहीही
व्यारोसना – राग, क्रोध
असपत्त – स्नेहपूर्ण, दूजाभाव नसलेला
ब्रह्मविहार (न.पु.) – चित्ताची विशुध्द स्थिती, मैत्री, करुणा मुदिता व उपेक्षा

पटिघ (पु.) – क्रोध, राग, द्वेष, मत्सर
अधो (अ.)– खाली
निफुल्ला – फसविणे
पटिघसञ्ञा – द्वेष बुध्दी
गेध (पु.)– लोभ, माया, आशा

अभ्यास

पालि समानार्थी शब्द

निपक – पण्डित
सल्लहुक – चपल
गेध – लोभ
निकुब्ब – वञ्चि, वञ्चन
महन्त – विलास

जोड्या लावा

'अ' गट	'ब' गट
१. उ–जू च	१. दस्सनेन सम्पन्नो
२. सब्बे सत्ता	२. नियं पुत्तं
३. माता यथा	३. सुजू च
४. अनुपगम्म सीलवा	४. भवन्तु सुखितता

प्रश्न:– मेत्तसुत्तातील मैत्रीभावना स्पष्ट करा.

परिशिष्ट – २

परिशिष्ट – १ – व्याकरण – (संपूर्ण व संयुक्तसाठी एकच आहे)

टीपा

१. चैत्य.

२. स्तूप.

३. अजिंठा लेणी.

४. वेरुळ लेणी.

प्रश्नपत्रिकेचा आराखडा

इयत्ता – दहावी
विषय – पालि (संयुक्त)

वेळ २ तास	गुण ४०

प्रश्न १. अ) खालील कोणत्याही **दोन** गद्य पाठाचे भाषांतर करा (१०)
१)
२)
३)

ब) खालील कोणत्याही **तीन** पद्य पाठाचे भाषांतर करा (पद्य) (०६)
१)
२)
३)
४)
५)

प्रश्न २ अ) खालील प्रश्नांची उत्तर लिहा. (कोणतेही **तीन**) (०६)
१)
२)
३)
४)
५)

ब) गाथा पूर्ण करा (कोणतेही **एक**) (०२)
१)
२)
३)

प्रश्न ३ अ) पालि प्रश्नांचे पालि भाषेत उत्तर लिहा (कोणतेही **दोन**) (०४)
१)
२)
३)
४)

अथवा/OR/किंवा

ब) खालील पैकी कोणत्याही **दोन** टीपाच्या आधारे पर्याय निवडा. (०४)
१)
२)
३)
४)

प्रश्न ४ खालील प्रश्नांचे व्याकरणात्मक उत्तर सुचनेप्रमाणे लिहा. (कोणतेही **चार**) (१२)

(अ) रूप ओळखा (कोणतेही **तीन**) (०३)

१) २) ३) ४) ५)

ब) पर्याय निवडा (कोणतेही **तीन**) (०३)

१) २) ३) ४) ५)

क) जोड्या जुळवा (कोणतेही **तीन**) (०३)

१) २) ३) ४) ५)

ड) संधि विग्रह करा (कोणतेही **तीन**) (०३)

१) २) ३) ४) ५)

इ) समास ओळखा (कोणतेही **तीन**) (०३)

१) २) ३) ४) ५)

फ) पालि शब्दांचा माध्यम भाषेत अर्थ लिहा. (०३)

१) २) ३) ४) ५)

❖❖❖

- पाठ्यपुस्तक मंडळाची वैशिष्ट्यपूर्ण पाठ्येत्तर प्रकाशने.
- नामवंत लेखक, कवी, विचारवंत यांच्या साहित्याचा समावेश.
- शालेय स्तरावर पूरक वाचनासाठी उपयुक्त.

पुस्तक मागणीसाठी www.ebalbharati.in, www.balbharati.in संकेत स्थळावर भेट द्या.

साहित्य पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या विभागीय भांडारांमध्ये विक्रीसाठी उपलब्ध आहे.

ebalbharati

विभागीय भांडारे संपर्क क्रमांक : पुणे - ☎ २५६५९४६५, कोल्हापूर- ☎ २४६८५७६, मुंबई (गोरेगाव) - ☎ २८७७१८४२, पनवेल - ☎ २७४६२६४६५, नाशिक - ☎ २३९१५११, औरंगाबाद - ☎ २३३२१७१, नागपूर - ☎ २५४७७१६/२५२३०७८, लातूर - ☎ २२०९३०, अमरावती - ☎ २५३०९६५

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पुणे - ४११००४
पालि - सुगंधावली इयत्ता दहावी
₹ 65:00